

K

KAALK. Schandpaal, vaak bekroond met stadswapen. Wie 'aan de *K.* gesteld werd', werd aan de *K.* vastgeklonken, droeg soms een bord met opschrift, en stond - vaak op marktdag - voor spot. In de 16de eeuw stond te Lwd. de *K.* aan de oostzijde van de Brol, later bij de stoep van het raadhuis (daar weggebroken, 1795). De *K.* droeg de klimmende leeuw van het stadswapen, vandaar 'de leeuw in de bek zien' (met de justitie in aanraking komen). *K.-straf is* 29.6.1854 afgeschaff.

Zie: E. J. Haslinghuis, Bouwk. termen (Utrecht 1953), 185.

KAARDEBOL (Fr.: *kaerde*). Plant. Wilde *K.* is wel op de klei gevonden.

KAART. Buurschap (11 inw.) onder Midsland op Terschelling, Z. van de weg Midsland-Westerschelling.

KAARTEN VAN FRIESLAND. 16de eeuw. Speciale *K.v.F.* komen pas na 1500. Wel komt op oudere zeekaarten de Fr. kust voor. Wij zien echter vaak vertekening. Gemma* Frisius deed een stap vooruit met driehoeksmeting en meetketting. Praktische zeelieden hielpen. De eerste bekende (en goede) kaart, een houtsnede, door Jac. van Deventer* (1545), is in onze tijd teruggevonden. Hiernaar Italiaanse gravures (1558, 1566). Met hem en Chr. Sgrooten* (ca. 1573) begon de cartografie. Als koninklijke geografen werkten zij voor de oorlogvoering. Van Deventer geeft veel topografie (445 namen), weinig hydrografie, geen wegen, geen gemeentegrenzen. Sgrooten, die Van Deventer wou verbeteren, geeft meer wateren en zeetoponiemen. Na 1558 maakte Van Deventer plattegronden van Fr. steden en een kaart van Het Bildt. Verder zijn te noemen: Seb. Münster (ca. 1552, primitief, naar Van Deventer), Abr. Ortelius (1570, naar Van Deventer), Sibrandus* Leo (1579, dito), Joh. Metellus Sequanus (ca. 1580, eerste wegenkaart), Gerard Mercator (1585, naar Van Deventer en Sgrooten), Leo* Sibrandus (ca. 1595, manuscriptkaart, met Fr. namen).

17de eeuw. Het gewestelijk particularisme leefde; dit levert veel nieuwe *K.v.F.* (volgens Eekhoff 32), zij het weinig originele. De navolging kan verbetering of achteruitgang brengen. Kaarten waren geliefde wandversieringen, waardoor het bijwerk soms meer aandacht krijgt dan de kaart. Dat bijwerk omvat: stadsplattegronden, panorama's, oude kostuums, zeden en gewoonten. Ook zijn er detailkaarten ter gelegenheid van slattingen, verkopen enz. Naast navolgingen van o.a. Van Deventer (Guicciardini, 1609; D. Fabricius, 1610; Le Petit en A.

Goos, 1615; D. Fabricius, 1617) drie nieuwe kaarten (N. Geelkerken*, 1618; A. Metius en Ger. Freitag, 1622; B. Schotanus* à Sterringa, 1664) met weer navolging. Geelkerken geeft meer dijken en wegen dan Van Deventer; de 'kaart van Metius en Freitag in P. Winsemius*' kroniek is ondanks mindere kwaliteit veel gevolgd (N. J. Piscator, 1628). Schotanus à Sterringa en zijn helpers brengen verbetering. Hun kaarten horen bij de kroniek van Chr. Schotanus*, ze zijn de grondslag van de eerste belangrijke Fr. atlas* (1698,²1718 bij F. Halma*). Een kaart van Opsterland verschijnt 1680. 18de eeuw. Ook in de cartografie is er eer achteruitgang dan winst, ook kwantitatief: Eekhoff telt 18 kaarten. Enkele zijn echter nog altijd een wandsieraad. Te noemen zijn: kaart met Terminus (Stenen Man), uitgave P. Schenk (Amsterdam, 1706); kaart van en gezicht op Molkwerum (1718) van J. Hilarides*, een unicum (misschien hielp Hilarides Schenk); atlas van F. Halma (1718); fraai uitgevoerde zesdelige kaart van 1739, op naam van J. Vegelin* van Claerbergen, naar gegevens van B. Schotanus à Sterringa. Dan kleinere kaarten, meest naar Schenk, van J. H. Knoop* (1762), Foeke* Sjoerds (1766), J. Kok (1781) en in de Tegenwoordige* Staat. Op de manuscriptkaarten voor verkopen e.d. soms aardige bijzonderheden (P. J. Portier*).

19de, 20ste eeuw. Eekhoff telt tot 1846 21 kaarten en somt de aanwezige gebreken op. De vooruitgang is langzaam. Fraaie kaarten als de 17de-eeuwse zijn er niet. Ook de schoolkaarten, die nu komen, zijn niet feilloos. Fr. mag trots zijn op de derde officiële uitgave (na Winsemius en Schotanus à Sterringa) vanwege de Staten, de Nieuwe Atlas van de prov. Fr. . . naar de kadastrale plans en topografische opmetingen (Lwd. 1849-59). Deze bevat 32 werkelijk nauwkeurige grietenij kaarten van J. W. Witteveen (geen afzonderlijke stadsplattegronden), schaal 1:25000; getekend 1844-55. De onderneming kostte *f* 36000; *f* 16644^{is} door voorintekening terugontvangen. Op de basis van de Nieuwe Atlas bouwen alle latere kaartuitgaven. K., J. J.

Zie: J. T. Bodel Nijenhuis en W. Eekhoff, De alg. kaarten van de prov. Fr. (1846); S. J. Fockema Andreae en B. van 't Hoff, Gesch. der Kartografie van Ned. (1947); Reg. Leeuw. Cour., 69; Repert., 320; Leeuw. Cour. (17.10.1951; 9.2.1953; 15.11.1954; 4.6.1955).

KAAS. Bereiding op de boerderij. Vond tot ca. 1900 plaats, maar alleen in het weideseizoen, en vrijwel niet in de Wouden. Boter was voor Fr. Belangrijker dan *K.*, vandaar dat deze meest van ondermelk bereid werd: magere, grove, zgn. kanter *K.*, zonder kruiden. Zoetemelkse *K.* kwam uit bepaalde bouwstreken (vooral om Dokkum).

Het proces verliep aldus: *a.* de boerin giet de *K.-melk* uit de aden (*z* Aed) in een *K.-ketel* van ca. 200 l, boven een takkenvuurtje; *b.* als ze de temperatuur op 20-30 gr. C. schat, roert ze er een lepeltje stremsel door; *c.* na enige uren scheidt de wei (Fr.: *woei*) zich af, en wordt de *K.-stof* met een *K.-nap* (*tsiisskûtel*) afgeschept; nu nemen mannen het werk over; *d.* de *K.-maker* schept de natte wrongel in een 'brok-aed' (platte bak met lekgaten in de bodem), afgedekt met een 'broudoek', staande op een weivat (*waeitonne*); *e.* lange tijd drukt hij telkens de massa samen en

werkt ze weer los; *f.* eindelijk wordt de massa, in de doek gebonden, op een persblok (*tsiistuolle*) gelegd, waarbij de *K.*-maker als gewicht op het persblok fungeert; *g.* nogmaals verkruint hij de geperste massa tot kleine brokken en zout ze (voegt zo nodig ook de kruiden toe); *h.* ca. drie uur staat nu de *K.*-vorm (*tsiisfet*) met brokken onder de *K.*-pers; *i.* de uit de vorm geklopte *K.* wordt, in een linnen *K.*-doek gespeld, korte tijd in heet water 'gebroid'; zo vormt zich de bederfwerende korst; *f.* met doek en al komt de *K.* nog een nacht onder de pers. Na één of twee weken drogen was het produkt rijp voor de *K.*-handel. → Melkbehandeling.

Zie: Spahr van der Hoek, Fr. landb. I, 569 e.v.

Machinale bereiding. Na standaardisatie en reiniging van de melk wordt ze gewoonlijk op ca. 70 gr. C. gepasteuriseerd en gekoeld tot stremtemperatuur (ca. 30 gr. C.). Toevoeging van zuursel en stremsel stremt de melk in een half uur genoeg om ze te snijden. De wrongeldeeltes worden door roeren bewerkt tot ze droog genoeg zijn; er is dan zoveel wei uit, dat het vochtgehalte dicht bij dat van de gewenste *K.*-soort ligt. De wrongelmasa wordt dan weer gedrukt, in stukken gesneden, in vormen gebracht, gedoekt, gemerkt en geperst. Na ten minste zes uur wordt de persrand afgesneden; de *K.en* blijven dan een paar uur omgekeerd staan voor de juiste vorm. Na vier dagen pekelen, worden ze ca. vijf weken bewaard in het pakhuis, zo mogelijk schimmelvrij, en zijn dan geschikt voor consumptie. De *K.en* zijn wel een jaar houdbaar en worden voor een deel 'opgezet' voor de winter. Frl. produceert meest volvette *K.* in het platte Gouda-model, dan de zgn. broden en het ronde Edammer model, beide 40+ (40 pct. vet in de droge stof). Enige produktie is er van de typisch Fr. 'nagel'-*K.* met komijn en kruidnagelen. *K.*-bereiding vraagt (in tegenstelling tot boterbereiding*) veel arbeid, veel mensen, vooral in het zomerse topseizoen. In 1956 kwam van de 153 miljoen kg in Nederland geproduceerde *K.* bijna 56 miljoen kg uit Frl.

Kaascontrolestation 'Friesland'. Oppericht 1912 door de Alg. Ned. Zuivelbond, de Ver. van Zuivelfabrikanten en de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Frl., om — na controle van monsters — aan de aangesloten fabrieken *K.*-merken te verstrekken als waarborg van echtheid en kwaliteit. In 1935 waren 162 zuivelfabrieken bij het *K.*-controlestation aangesloten: 91 in Frl., 12 in Groningen, 24 in Drente, 35 in Overijsel. Sedert 1919 is het Rijks *K.*-merk in gebruik en is er regeringstoezicht op het controlestation. Daardoor heeft de controle nu een officieel karakter en kan men herkomst en

bereidingsdatum der *K.en* aflezen van het merk. De controle kent als sancties: boete, schorsing, schrapping.

Kaashandel. Was in Frl. minder op de export gericht dan de boter*handel. Veel *K.* werd in Nederland verzonden (Groningen, Drente, Overijsel). In de 18de eeuw export naar Zweden, Noorwegen, het Rijnland. Zó voordelig was 1800-70 de afzet van *K.* naar Schotland, dat de produktie van zoetemelkse *K.* ca. 1860 geheel plaats maakte voor die van magere, en dan meest *nagel-K.* Deze kon in Holland goed concurreren tegen de Hollandse magere soorten. In Schotland heeft Amerikaanse *K.* de Fr. verdrongen. Pas de machinale *K.*-bereiding met groter assortiment opende weer wegen voor export: eerst naar het zich industrialiserende Duitsland, toen ook naar Engeland. Oudtijds liep de *K.*-handel over de weekmarkten. In de 18de eeuw was Dokkum (later met Kollum) de (zoetemelkse) *K.*-markt. Na 1800 waren het Sneek (ca. 40 pct. van de marktaanvoer) en Bolsward, naast 11 van de overige 24 weekmarkten. Er werd echter meer gemaakt, maar in die tijd leverde men steeds meer regelrecht aan een plaatselijk *K.*-koper. Dit bevorderde meestal niet de kwaliteit van de *K.* Met de opkomst der zuivelfabrieken viel de boer uit bij *K.*-produktie en -handel.

KAASJESKRUID (Fr.: *tsyskeblom*). Plant. Vrij vaak op ruige plaatsen aan wegen en op kerkhoven. Ook op de eilanden.

KAASTRA-BAKKER, Ibeltsje, toneelschrijfster (Akkrum 26.8.1865—Huizum 30.8.1923). Eerst bewaarschoolhouderes. Schreef tien toneelstukken voor geheelonthouding en staatspensionering; verschillende (*Åld en earm, It genadebrea, Útkomst, Driuwende wrakken*) zijn in het Nederlands vertaald.

Zie: Slj. en Rj. (1920), 594-595; (1923) 159-160.

KAATSEN. Historie. Vroeger was het *K.* in W.-Europa veel algemener dan thans. Men kaast nu nog in België ('jeu de pelote', om Brussel; 'petite balie au tamis', naast het eerste, om Charleroi); N.-Frankrijk ('jeu de pelote'); Languedoc ('jeu de la balie au tambourin'); Baskenland ('pelote basque'); N.-Italië ('giuoco del tamburello', 'gioco del pallone'). De vormen verschillen, maar de bal is steeds klein. Het woord *K.*, van het Franse chasser (jagen), wijst op Z. oorsprong. In Frankrijk vroeger twee vormen: 'jeu de courte paume' en 'jeu de longue paume'; in beide sloeg men met de handpalm (paume). Het eerste was een binnenhuisspel, door de hogere standen in kaatsbanen beoefend, na ca. 1500 met een racket. Het bloeide tot in de 18de eeuw (Eed in de Kaatsbaan, 20.6.1789), werd verdrongen door biljarten, kegelen, kolven, en herleefde in het tennis. Ook Fr. steden hadden kaatsbanen, in

Lwd. bijv. reeds 1575 in de Kleine Kerkstraat, en tot na 1750. Het 'jeu de longue paume' speelde men buiten, in steden en dorpen, een spel van burgers en boeren (Kaatsersstraat te Sloten, 1664; het Kaatsveld, buurt in Franeker; de Kaatsbaan te Wommels). Het schuine dak dat men nodig had, de 'stuit', werd later door een zeef of door een kistje met een schuin deksel (de 'keats') vervangen. In Frl. verdween het geheel. De verschillende spelvormen, vroeger ook verschillende ballen, nu nog in België, tot ca. 1850 in Frl. Wedstrijden van lokaal karakter, uitgeschreven door kasteleins, zijn uit de 18de eeuw bekend. Ook bestreden dorpen elkaar de koningsprijs (een zilveren bal, vgl. de Ouwe Griep te Lieve Vrouwe Parochie). 'Balforkeatsersdei' (dag waarop de zilveren bal verkaatst werd) was een hoogtepunt in het volksleven. Dit K. gebeurde N. van de lijn Gaast-Burgwerd-Nijland-Bozum-Irnsom-Akkrum-Buitenpost-Dok-kumer Nieuwe Zijlen, meest in de dorpen. In de Wouden werd in de 18de eeuw ook nog geaatst. De prijs was gewoonlijk een 'stuk zuiver', geen geld. Het Fr. Museum heeft heel wat kaatstroofeën. Organisatie ontbrak en er was variatie in ballen, in telwijze, wat op den duur remde. Zo kwam het 1853 te Franeker tot een begin van organisatie, de P.(ermanente) C.(ommissie), met o.a. J. Bogtstra*, W. Westra*. Iets spontaans ging uit het volksleven verloren, maar het K. is voor Frl. gered. Sedert 1853 is Franeker het 'Mekka van de kaatser'.

Zie: D. Cannegieter, Het kaatsspel (1883); Leeuw. Cour, (25.5.1903; 20.7.1908 525.7.195355.18.1956); Siegfried Menduer, Das Ballspiel im Leben der Völker (Munster 1956).

Tegenwoordige toestand. De P.C. heeft vele misbruiken (drankwaad, 'partsjen': delen der prijzen, oneerlijk spel) bestreden. Door haar werk bleef het K. in de Noordwesthoek, maar ook steeds meer in de steden, populair. Sedert 1883 is er weer een koningsbal. Grote kaatskoningen zijn o.a. Sjirk de Wal, Pieter Yetsenga, Jan Reitsma, Sybren Tigchelaar, Jan Kuperus, en uit deze eeuw Teade Zijlstra, Ids Jousma, Klaas Kuiken, Hotse Schuil. Zij gaven hun naam aan verschillende kaatsverenigingen. De oprichting van de K. (oninklijke) N.(ederlandse) K.(aats) B.(ond) (1897) bracht verdere reglementering. De bond begon met 16 afdelingen, in 1955 gegroeid tot nu, met 11000 leden. Omdat er meest 's zondags gespeeld werd, is de Chr. Fr. Kaatsbond opgericht (1934), met hetzelfde doel. In Franekeradeel, Menaldumadeel en Baarderadeel wordt het meest geaatst. Ook Friezen buiten Frl. vergeten het K. niet. Tot 1910 was het K. de meest beoefende sport, na voetbal, behalve in de Noordwesthoek. Ook waar de watersport* toeneemt, is de positie van het K. minder stevig. De liefde voor de kaatssport kan samenhangen met: agrarisch conservatisme, het individuele karakter van het K. met zijn vrij

langzame beweging, Fr. eerzucht en vasthoudendheid. Men neemt medailles (en andere draagbare prijzen) mee naar de wedstrijden en draagt ze bij optochten. Zonder veel succes tracht men telkens weer het Belgische 'jeu de pelote' te spelen, om internationale wedstrijden te kunnen houden. Maar altijd legt een partuur het af in het 'vreemde' spel. De snelheid der Z. kaatsers (vooral Basken, Zuidfransen, Italianen) ligt de Friezen niet. Elke wedstrijdkaatser hoopt eenmaal de P.C.-partij of de Bondspartij te winnen en drager te zijn van de koningsbal. Jeugdige spelers denken aan de Jong*-Nederlandpartij of aan de Freulepartij*; de allerjongsten hebben tegenwoordig hun Bondspartij* voor schooljongens. Meisjes die kaatsen, blijven uitzondering. Er wordt 's zomers gespeeld, niet meer als vroeger in, maar buiten de dorpen. De populariteit van het spel blijkt uit de vele uitdrukkingen die eraan ontleend zijn. Spelregels. Op het afgebeelde speelveld is de breedte (AB, CD) 30-32 m, de lengte of diepte (AD, CB) $18 + 45 + 4 = 67$ m. Het uitslagperk (Fr.: *it perk*) abcd is 18 m diep, de afstand van de voorlijn (*de line*) tot de bovenlijn EF (*de boppe*) 40 m en de ruimte daarachter 4 m tot de 'herculeslijn' CD, die spelers niet mogen overschrijden. Het speelveld is een deel van een groter complex. Het wordt in zijn geheel afgebakend door in de grondgeslagen palen, waartussen op 1 m hoogte strak gespannen touwen. De eerste opslag ('stuit') ligt 32 m en de tweede 30 in van de voorlijn cd. Het perk is 4,5 m breed. GH heet 'meetlijn', ligt op 15 m van de voorlijn c d. GH is enkelnodig wanneer niet zeker is of een uitgeslagen bal verder of minder ver van de voorlijn ligt dan de 'keats', waarom men speelt. De spelers van het uitslagpartuur zijn door cirkels, die van het opslagpartuur door kruisjes aan gegeven. Als begin slaat de eerste opslager van het opslagpartuur onderhands, zonder handschoen, van de eerste opslag (32 m) naar het perk. Komt de bal niet binnen abcd, dan is de slag verloren, in het andere geval gewonnen (twee punten). De perkspelers moeten de bal zo ver mogelijk terugslaan. Komt hij over EF zonder teruggeslagen te worden, dan is het een 'boppeslach' (bovenslag), twee punten voor de perkspelers. Een herculesslag, over DC, wordt zeer toegejuicht. Blijft de bal binnen IJFE, dan is er een kaats, die wordt aangemerkt, en moet de tweede opslager spelen. De uitgeslagen bal mag echter ook worden getourneerd en wederom geslagen enz. Dit heet een trictracslag. Het verdere verloop van de wedstrijd kan niet uitvoerig geschetst worden. Men telt bij twee punten op; acht punten is een 'eerst' of half spel. Twee eersten geven een spel. Meestal speelt men 'drie spel uit'. De opslagpartij tracht zoveel mogelijk onverwerkbaar ballen in het perk te leveren, o.a. 'prippers' (laag over de grond vliegende ballen). De perkspelers trachten boven te slaan en

streven naar herculeslagen ('fier oer alles hinne'). Bij bepaalde standen van de 'telegraaf' (bord met cijfers dat de stand aangeeft) wisselt men. Voor het publiek is 'vijf eersten en zes gelijk' de boeiendste stand. Harde wind kan het spelpeil sterk beïnvloeden. Buiten- of kwaad slagen ontsieren een partij. Bij een kwaadslag vliegt de teruggeslagen bal over de lijn AD of BC. z Bûtse. K., J. J.

Zie: B. S. Hylkema, Het kaatsspel (1886); Het K. uitgelegd door de secretarissen van de Leeuw. Kaatsver. 'Greate Hantsje' (1887); (J. Bogtstra) Rede gehouden op de 30 Juli 1893 (1893); Gedenkt), uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de P.C. (1928); Gedenkb. Ned. Kaatsbond (1937); G. Jellema, Handleiding voor het K. (1947); Gedenkb. P.C. 1853-1953; Reg. Leeuw. Cour. (1952), 69-71; L. Pietersen, Frl. in en rond het perk (1956).

Kaatsbal. De ballen voor het Fr. spel zijn van zeer soepel wit leer, met gewoonlijk een vulling van koehaar, en wegen ca. 22 g. Men sprak van Bozumer, Riedster en Witmarsumer ballen, al naar de herkomst. De laatste jaren worden ze - nog steeds met de handgemaakt te Lwd., Franeker en Peins; ze moeten voorzien zijn van een goedkeuringsmerk.

KABALE, Friesche, z Hofadel, Friese.

KACHELPLATEN, z Haardplaten.

KADALSTERWEG of Kadal. Weg van Sint Jacobi Parochie naar de Oude-Bildtdijk. Wrsch. oude kadijk*.

KADASTRAAL INKOMEN. Geschatte opbrengst van de grond voor de rijksbelasting, na 1864 in Frl. de maatstaf voor heffingen en stemrecht in vele waterschappen, en voor de prov. bijdrage aan zeeverende waterschappen (sinds 1888) z Floreen (floreensplichtige).

KADIJK (Fr.: *kaedyk*). Kade, algemene naam voor niet volwaardige zee- en polderdijken, die slechts tegen hoge zomerwaterstanden beschermen, o.a. op kwelders* en bij zomerpolders*. z Terschelling.

KADIJKSTERWEG. Weg tussen Oude- en Nieuwebildtzijl, W. langs de Kadijkstervaart, geheten naar de Kadijk langs de oostzijde van de vaart.

KALAHEY ('Kale hoogte'). Plaats aan de W. kant van Franeker, waar later Sjaerdemastate stond (in de 18de eeuw afgebroken). Ook genoemd Sternse slotland, Sjoekelan, Sûkerlân. Tegenwoordig het 'keatslân' (kaatsland). z Kaatsen; Permanente Commissie.

Zie: B. XX (1958), 80-89.

KALDENBACH, Arnoldus. Lector in de wijsbegeerte te Franeker (1675).

Zie: Galama, Wijsg. Onderwijs, 36, 109.

KALE JONKER (Fr.: *houtstikel*). Plant. Algemene distel in moerassige streken.

KALENDER. In de 16de eeuw, toen elders het jaar veelal met een kerkelijke feestdag (meest

Kerstmis, Pasen of Annunciatie) begon, rekende men in Frl. met de 'stilus frisiae', de jaardagstijl, en begon dus het jaar op 1 jan. De K.-verbetering van paus Gregorius XIII (1582) werd slechts in Holland en Zeeland ingevoerd; elders vond men ze 'rooms'. Op aandringen van prot. Duitse vorsten, die er toen ook toe overgingen, is de 'nieuwe stijl' in de andere Nederlandse provinciën in 1700 ingevoerd. Frl. en Groningen volgden op 31.12.1700 en 12.1.1701. Stukken uit de 17de eeuw, bijv. gewisseld tussen de Fr. Staten en de Staten-Generaal, geven steeds twee data, bijv. 7/17 juli 1689. De eerste is O.S. (Oude Stijl), dus Fr., de tweede N.S. (Nieuwe Stijl), dus Hollands. Nog thans verhuizen de arbeiders in Frl. 12 mei, genoemd 'Alde Maeije'.

Zie: R. Fruin, Handb. der chronologie (Alphen 1934), 9, 106.

KALLEMOOI. Volksgebruik. Op Schiermonnikoog wordt 's zaterdags vóór Pinksteren een lange paal opgericht met een dwarshout eraan. Aan de dwarslat hangen twee lege flessen; aan de hoofdmast, bekroond met een groene tak en een Nederlandse vlag, waarop in de witte baan 'Kallemooi', wordt een korf gehesen met een levende (gestolen) haan. Dit geheel blijft beide Pinksterdagen staan als centrum van veel feestvreugde. De K. is een (om het klimaat?) verlate meiboom. Wrsch. is K. Kale Mei.

Zie: S. J. v. d. Molen, Fr. kalenderfeesten (Den Haag 1941). KALLEN, Hendricus Fredericus van der, schrijver (Lwd. 19.2.1904-). Pseud. Havank. Korte tijd werkzaam in het verzekeringswezen. Later alleen schrijver van detectiveboeken.

Zie: Leeuw. Cour. (26.4.1948).

KALMA, Douwe, schrijver en dichter (Boksum 3.4.1896-Lwd. 18.10.1953). Studeerde theologie, later Engels (1927-31) te Groningen, promoveerde in het Fr. op *Gysbert Japiks* (1938); leraar Eindhoven (1931-42); daarna ambteloos te Lwd. en Rottevalle. Belangrijk en vruchtbaar Fr. schrijver, leider in de Fr. beweging. Felle kritiek op 19de-eeuwse volksschrijverij (rubriek *Fen Fryslâns Fjilden*, in : 'Leeuw. Cour.', 1914), strijd voor culturele aanraking van 'Fryslân en de Wrâld' (Frl. en de wereld) en voor persoonlijke kunst, gerealiseerd in de Jongfryske* Mienskip (1915). Vele ideologische koerswijzigingen, daardoor tegenpool van E. B. Folkertsma*. Opportunisme in W.O. II isoleerde hem en de Mienskip. Actief o.a. in Fr. Bibleteek*, Upstalbeam*, A.F.U.K.*; redacteur van 'Frisia' (1917-36), 'De Nije Mienskip' (1922-29), 'De Upstalbeam' (1924-25), 'Streamingen' (1936-38), 'De Pompeblêdden' (1929-45). Zijn literair werk ademt classicistische geest met voorkeur voor het Germaanse noorden (Engeland, Scandinavië); stijl eerst zweverig en on-Fr.; zijn estheticisme had 1915-30 grote invloed. Volledige opgave van het werk is onmogelijk: veel is alleen in tijdschriften verschenen.

Wrk.: a. Lyriek: Nachten en dagen (1915); Út stiltme en stoarm

(1918); Jongfr. sängen (1922); Dage (1927); Sängen (1936); De lytse mienskip (1944, ²1954). *b.* Epiek: enkele verhalen, sommige onder pseud. Hero Cammingha (o.a. De swiere winst, Frisia 1921). *c.* Dramatiek: classicistische, historische of symbolische stukken, deels in versvorm, sommige opgevoerd door het Jongfr. Toaniel: Kening Aldgillis (1920); Noarderljocht (1921); In dream to Wytmarsum (opgevoerd 1921); Roppen as minske (idem); Wy allegearre (1923); Ruth (1924, naar S. Kloosterman); Fryslân (1926); De Roardisten (1934); Roazen (1938); Rykdom (1941); Leafwyn (1941); enkele 'koningsdrama's' zijn later in nieuwe bewerking met enkele nieuwe samengevoegd tot: Keningen fan Fryslân (2 dln., 1949-51); meer realistisch-volksaardig toneel: Fete (1950); Fokke Hoara (1952, naar S. Kloosterman); Hús op Sân (1954): opmerkelijk is het tijdstuk Sa ienfaldich is it libben (in: Tsjerne 1952, 304-384, pseud. I. de Merw-Manáos). *d.* Vertalingen: naar Shelley, Molière, Homerus, Yeats, Swinburne, Leconte de Lisle, Shakespeare (deze complete vertaling vormt zijn levenswerk); uit het Middellengels De Pearel (1938); uit het Oudengels Kening Finn (1937). *e.* Wetenschappelijk werk: Fr. skrift., 3 dln. (1928, '31, '39); Skiednis fen Fryslân (1935, ²1944); Gysbert Japiks. Instúdzje yn dichterskip (1938). *f.* Tekstuitgaven: G. Japiks, M. Baersma, S. Kloosterman, H. Sytstra. *g.* Bloemlezingen: It sjongende Fryslân (1917); De nije moarn (1922); Wy roppe de libbenen, 2 dln. (1938-41, ³1953); met P. Sipma: It Harmen Sytstraboek (1918). Verder talloze redevoeringen, brochures, beginselverklaringen, tijdschriften, didactisch werk voor het Fr. onderwijs enz.

Zie: De Gids (1922), 296-321; Wumkes, Bodders, 704-705; Frisia (1924-25), 23-32; J. M. v. d. Goot, Mienskipsopposysje (1932); E. B. Folkertsma, Toer en Tsjerke (1934), 13-23, 71-77, 259-262; J. J. Hof, Fjirtich jier taelstriid (passim, delen III en IV); A. S. Wadman, Fr. dichters (Leiden 1949), 32-37; E. B. Folkertsma, Eachweiding (1950), 105-110; Tsj. (1949), 332-338; (1951) 80-84; (1953) 324-330; (1954) 281-284; Piebenga (1957), 233-239; Repert., 92-93, 257; Ta in oantins fan D.K. (1953).

KALMA, Gerlof, ingenieur (Britsum 22.7.1887—Poitiers 9.3.1936). Zwerf in Denemarken, Duitsland, België en Frankrijk. Schreef artikelen. Zijn bibliotheek kwam in de Prov. Bibliotheek.

Wrk.: Wetterplanten (1934).

Zie: Slj. en Rj. (1936), 184, 311-312; Repert., 93.

KALMA, Jacob Jetses, herv. predikant (Hantumhuizen 17.5.1907-). Sedert 1946 te Lekkum. Was actief op Fr. gebied (voorzitter Selskip 1844, bestuurslid Fr. Akademy en Fr. Gen.). Publiceerde op het gebied van Fr. geschiedenis, cultuurgeschiedenis en toponymie. Gaf verschillende bibliografische geschriften uit.

Wrk.: Presidint Masaryk en it nasjonale (1935); Oebele Stellingwerf, Fr., demokratysk en soasialistysk strider (1940); By ús âlde tsjerkenlans (Assen 1943); Gerben Colmjon (Assen 1946); Fr. kerken en torens, bibliografie (1948); Fr. Plaknammen I, II (1949); Leeuw. Cour. (1752-1952), reg. op de hist. artikelen in 200 jaargangen (1952); Om J. J. Starter hinne (redactie, 1953); De Granaet en syn freonen (1954); Dokkum, bolwurk fan it Noarden (redactie, 1954); Repertorium Frl. 's Verleden.

Overzicht van tijdschriftartikelen de Fr. gesch. betreffende (1955); Boalsert, hert fan Westergoa (redactie, 1955); Thet O'era Linda Bok, bibliografie... (1956); Bibliografie betreffende de Gebroeders O. Zw. en W. van Haren (1956); Gysbert Japiks, bibliografy... (1956); Ostfriesische Studenten in Franeker (1957); Nanne Ottema, aartsverzarneelaar en museumbouwer (1957).

Zie; Repert., 93-95; Reg. Leeuw. Cour., 15-17.

KALMA, Romke (Rom), concert-, opera- en oratoriumzanger (Ferwerd 16.4.1921-). Studeerde o.m. bij Jeannette Halsbergen en Jan Keizer. In 1950 eerste prijs te Frankfurt am Main in concours voor jonge solisten. Veel belangstelling voor oude en moderne muziek en voor kamermuziek. Woont te Hilversum.

KALMOES (Fr.: *kalmuswoartel*). Plant. Overal langs de grotere vaarwateren. Ook op Schiermonnikoog.

KALSBECK, Marten, zuivelarbeider (Warga 30.3. 1874-7.9.1904). Nam het initiatief tot oprichting van een Bond van Zuivelfabrikarbeders (1900), redacteur van 'De Zuivelsbewerker' (1901). Op zijn graf een gedenkteken.

Zie: 40 jaren Ned. Landarbeidersbond, Gedenkboek 1900-40.

KALVERPOOT (Fr.: *keallepoat*). Goedkope stroopkoek, ca. 30 cm lang, bestaande uit twee 5 cm brede, tegen elkaar gedrukte stroken, aan de einden gebogen. KAMER. In Frl. tijdens de Republiek de vergadering van één der vier kwartieren*. De ene stem, die elke K. op de landdag* had, werd tevoren vastgesteld. Op de landdag was geen beraadslaging.

KAMER VAN KOOPHANDEL EN FABRIEKEN VOOR FRL., Lwd. Oppericht 1847 voor de hele prov., in 1852 vervangen door gem. *K.s v.K.* (te Lwd., Sneek, Harlingen, Dokkum, Franeker, Gorredijk, Heerenveen). Bij de ontbinding der gem. *K.s v.K.* 1.4. 1922 herrees de provinciale *K.v.K.* Deze telt 29 leden (onder wie drie leden-werknemers), verdeeld in de groepen industrie, groothandel en tussenpersonen, detailhandel, ambacht, horeca, verkeer, verzekeringswezen, bankwezen.

Taak en bevoegdheid zijn, naar de wet op de *K. s v. K.* (S.K.367): 'het behartigen van de algemene belangen van het bedrijfsleven en de uitvoering van wetten en besluiten'. Dit zijn thans Vestigingswet Kleinbedrijf, Vestigingswet Bedrijven, Uitverkopenwet, Afbetalingswet, ten dele ook Winkelsluitingswet, Woonruimtetwet, Wet Bepanking Cadeaustelsel. De *K.v.K.* adviseert officieel namens het bedrijfsleven aan rijk, prov. en gemeenten. Zij adviseert ook het bedrijfsleven, verzorgt de handelsvoorlichtingsdienst, het afgeven van certificaten van oorsprong enz. Zij was initiatiefneemster voor de Stichting Borgstellingsfonds voor Frl. 1934 en van het E.T.I.F., samen met de prov. De *K.v.K.* stelde de Stichting Bedrijfswoningbouw in Frl. in 1955 in, en werkte mee aan de oprichting der Noordned. Exportcombinatie te Groningen. De *K.v.K.* subsidieert vele instellingen binnen en buiten Frl. Ook is zij belast met het beheer van het Handelsregister.

Zie: Gedenkboek 1847-1947.

KAMILLE (Fr.: *kamelle*). Plant. Alle *K.*-soorten zijn in Frl. algemeen op bouwlanden en op ruige plaatsen; valse en stinkende *K.* (Fr.: *poddekrûd*) veel minder.

KAMMEN. Versierde benen haar-*K.* met een of twee rijen tanden, veelal met puntcirkels, uit de hele terpentijd bekend (vaak in graven).

Zie: Boeles II, 334-337; Vr. F. XLI (1953), 37-45.

KAMMINGA, Doederus, oud-boekhandelaar en -drukker (Dokkum 5.10.1884-). Gedurende 50 jaar te Dokkum werkzaam, verzorgde vele Fr. uitgaven (De Kolder, werk van J. Botke, D. Kalma, F. Schurer, e.a.). Stichtte de Dokkumer Oudheidkamer; voorzitter en erevoorzitter van de Federatie* van Fr. Musea en Oudheidkamers.

Zie: I.H. XXX (1952), 57-58.

KAMMINGA, Simon, schilder (Harlingen 22.2.1895-). Autodidact. Landschap, Waddenzee, paarden enz. Woont te Berlikum.

KAMPERFOELIE (Fr.: *papsûger*). Plant. Wilde *K.* is op zand en veen algemeen in bosjes, wallen en moerasbos. Op de eilanden in duinpannen.

KAMPERZAND, z Bosplaat.

KANARIEZAAD. Kleinzadige graansoort, o.a. verbouwd voor vogelzaad. Tegen 1900 vrij veel in Frl. (1881-90 gemiddeld 1431 ha op 2343 ha in Nederland); na 1920 haast niet meer; neemt na 1955 weer iets toe vanwege de goede prijs. Naast het Groninger landras (Spaans *K.*) komt het Fr. landras nog voor: opbrengst vrijwel gelijk, stro langer en slapper, rijpt later.

KANDELAARTJE (Fr.: *dúnstienbrek*). Algemeen in droge duinen op de eilanden. Soms in het binnenland.

KANN. Leeuwarder regeringsgeslacht van chirurgijns en juristen (16de en 17de eeuw), o.a. Anthonius, procureur-generaal van 1659-78.

Zie: Hs. genealogie Gem. Arch. Lwd.; J. E. Elias, De vroedschap van Amsterdam I (Amsterdam 1903), 407 (waar Anna Claes Kansdr. per abuis A. Kans Claesdr. heet).

KANSEL, z Preekstoel.

KANSELARIJ, z Leeuwarden (Gebouwen).

KANTERLANDEN, z Canterlandse weg.

KANTKOEK (Fr.: *koarstekoeke*). Hardgebakken koek van de smalle stroken deeg, die men langs de latten op de plaat zet (opdat de normale reepkoek geen kanten krijgt). Wordt goedkoper verkocht, soms ook speciaal gebakken.

KAPEL. Kleine bidplaats, bijv. in een klooster. In de M.E. ook dorpskerk van jongere oorsprong en lagere rang, bijv. in de kerkenlijsten van de kloosters Staveren (1132) en Nes (1315). Vgl. Terkaple.

KAPELLEWEG. Tussen Klooster-Lidlum en de Oude Dijk, wrsch. langs of naar de kapel van het oude klooster.

KAPENGLOP, z Schiermonnikoog.

KAPERSHOEK, of Oud Monniken-Bildt, z

Monniken-Bildt.

KAPITTEL, *a.* kloosterlijke vergadering; *b.* gemeenschap van priesters (kanunniken) ener bepaalde kerk, ter plechtige viering van de eredienst. Als reactie op verslapping ontstonden hieruit kloosterorden als augustijner* koorheren, norbertijnen*, dominicanen*, augustijnen*. In Frl. hoogstens *K.s* in Staveren (tot 1132) en Dokkum (1180), beide omgezet in kloosters. Omgekeerd werd de abdij Mariëngaard 1570 *K.* van het bisdom Lwd.; *c.* groepering van kloosters, vooral het *K.* van Windesheim bij de augustijner koorheren.

KAPUCIJNEN. Tak van de franciscanen orde, ontstaan ca. 1525, sinds 1585 in de Z. Nederlanden. *De K.* werkten na 1629 in Sneek, teruggeroepen 1644.

Zie: P. Hildebrand. De Kapucijnen in de Nederlanden, VI (Antwerpen 1951).

KAPWAGEN, z Verdekte wagen.

KAPWERK. Met steen beklede lage dijk langs de buitenteen van een zeekering. Breekt de golfslag.

KARAKTER DER FRIEZEN, z Volkskarakter.

KAREKIET. Vogel. In Frl. is de grote *K.* algemener dan de kleine *K.* Beide in het riet; de eerste ook in sloten met rietkragen op de klei.

KAREL DE GROTE. Frankisch koning, na 800 keizer (2.4.742-Aken 28.1.814). Na 772 tochten tegen de Saksen (Widukind*). Veroverd 785 Frl. O. van de Lauwers (Elbe wordt grens), kerstende door geweld; Lex* Frisionum wrsch. 802-803 op de rijksdag te Aken opgesteld. Noormannentochten beginnen.

Zie: Vr. F. v (1850), 29-52; L. Halphen, Charlemagne et l'empire Carolingien (Paris 1947); B. XIX (1957), 31-39.

Karel en Redbad. Oude Fr. sage: hoe *K.* en Redbad* een godsoordeel* over hun aanspraken op Frl. lieten beslissen. In de Oudfr. handschriften Druk*, Jus* Municipale en Unia* (verbonden met de sage der dertien Asega*'s).

Zie: W. Steller, Altfr. Grammatik (Halle 1928), 121-125; S.J. v. d. Molen, Fr. sêgeboek III (Assen 1941), 261-264. Karels privilegie, z Vrijheid.

KAREL DE STOUTE, hertog van Bourgondië, graaf van Holland (Dijon 14.11.1433—voor Nancy 4.1.1477). Eiste 1469-70 van Frl. onderwerping; de Vetkopers* wilden er op ingaan, maar de Schieringers* straften Dokkum af, de Hollandse steden wilden de last van een (kaper)oorlog niet alleen dragen: zo bereikte hij niets. *K.* gaf niet toe, maar had elders de handen vol.

Zie: Vr. Fr. XLI (1953), 73-78.

KAREL MARTEL. Frankisch vorst. Volgt 712 zijn vader Pippijn van Herstal op. Tegenstander van Redbad*. Deze is 714-717 sterker, 734 wint *K.M.* de slag op de Middellzee (Bubo*) en lijft Westerlanders Frl. bij Frankrijk in.

KAREL VAN EGMOND, hertog van Gelder (Grave 9.11.1467-? 30.6.1538). Kwam zich in 1514 met Frl. bemoeien en verdreef Edzard* de Grote uit

Groningen. Na de verkoop van Frl. door George* van Saksen was hij korte tijd zeer machtig. Sneek werd het centrum. De Friezen (Jancko Douwama* en Grote* Pier) geloofden in *K.s* leus 'Vry Vriesck, zonder schattinge ende excys', maar spoedig kwam de teleurstelling. In nov. 1523 moest hertog *K.* Frl. opgeven, gedwongen door G. Schenck* van Toutenburg. z Gelre; Meurs, Chr. van; Rossum, M. van.

Zie: N.B.W. X, 441-447.

KARMELIETEN. Kloosterorde ontstaan op de Karmel in Palestina als vereniging van kluzenaars; in Europa een beschouwende en actieve bedelorde (1247). *K.* te Woudsend (1337) en IJlst (1387). Na lang verval verdwenen zij in 1580.

Zie: A.A.U. LXV (1945), 178-252.

KARMELIETESSEN. Klooster van de Zusters van Onze Lieve Vrouw van de Berg Karmel te Drachten, gesticht in 1935. Orde van zgn. ongeschoeide *K.* (regel van 1226), hervormd 1564. Doel: door gebed en boete komen tot vereniging met God en gebedsintensiteit in de kerk verhogen. Levensonderhoud in Drachten uit hostiebakken, tricotage- en lingerie-arbeid en aalmoezen. Enkele publikaties over geestelijk leven en kunstzinnig tekenwerk.

Zie: Verborgten Heiligheid, door een Moniale van de Karmel te Drachten (Utrecht 1956).

KARNEMELK (Fr.: *sûpe*; Stadsfr.: *suup*). De boter*-bereiding levert behalve boter *K.*, vandaar altijd veel gebruikt. Op handel wijzen namen als in Lwd.: Suupsteeg, Deinum en Huizumer Suupmerk; in Sneek: Suupmarkt. Op consumptie de diverse gerechten: 'sûpengroattenbrij' (*K.se* pap met gort), 'sûpen-moallenbrij' of 'sûpenmoalyntsje' (*K.se* meelpap), 'sûpenstút' (verse *K.*, waarin wittebrood, verouderd). Ten slotte bewijst de taal de bekendheid met *K.*: 'goed by syn sûpenstút' (goed bij zijn verstand, nuchter), 'sa wyt as sûpe' (zo bleek als een doek), 'it bloed wurdt mij sûpe' (mijn bloed kookt), 'sa goed as sûpe' (doodgoed).

KARNMOLEN (Fr.: *tsjermoune* of *-mole*). Na 1650 in Frl. opgekomen 'paardedraaimolen', die op grote boerderijen de handkracht bij het karnen verving. Het karnpaard (met een blindkap tegen duizeligheid en een bakje onder de staart voor de vijgen) draaide soms urenlang met de zon mee langs het (vaak met klei aangestampte) karnpaadje en hield zo de *K.* (meest voor in de schuur) in beweging. Tussen handkarn en *K.* in stond een lichter type *K.*, door een hand bewogen (meest op de eilanden). Een houten mechanisme (o.a. de karnwieg) tussen *K.* en karn (in de karnhoek) zette de draaiende beweging om in een versneld op- en neer-gaan van de karnpols. Met de boter*-bereiding op de boerderij verdween de *K.* Nog enkele tientallen in ruste zijn in Frl. te vinden.

KARPER (Fr.: *karpet*). Vis. Komt algemeen voor,

zowel in gekweekte vormen (edel-, spiegel-, leder-.*K.*) als in wilde vorm (boeren-*K.*). Wordt soms in stadsgrachten gevangen (Sneek), algemeen. De kroes-*K.* (zonder voeldraden aan de bek) in Frl. algemeen, vaak in opvaarten bij boerderijen (o.a. bij Speers).

KARSTEN, Jan Wiedeman, wis- en waterbouwkundige (Lwd. 2.11.1775-Den Haag 30.1.1825). Tot 1822 in diverse rangen bij de Fr. Waterstaat.

Zie: V.A. (1864), 130-133; N.B.W. II, 649-650.

KARTELBLAD (Fr.: *reade rinkelbel*). Plant. Moeras-*K.* nog vrij vaak in moerasgebieden. Bos-*K.* vrij algemeen op vochtige heide in het oosten en op de eilanden.

KARTUIZERS. Beschouwende orde van bijeenwonende kluzenaars, gesticht 1084 in La Chartreuse (Franse Alpen). Eredienst sober, leefwijze streng. Ca. 1520 een klooster bij Workum.

KARWIJ (Fr.: *karwei*). Plant. Een der 'fijne* zaden', om het zaad geteeld (voor kummelbereiding). Beteelde opp. was in Frl. beperkt: 1880-1950 gemiddeld 40 ha. De teelt neemt toe: 1956 89 ha in Kollumerland, Oostdongeradeel, Wonseradeel. *K.* wordt onder erwten of vlas ingezaaid en het volgend jaar geoogst. *K.* is vaak verwilderd aangetroffen.

KASAKIJNTJEN, z Hindeloopen (klederdracht).

KASJE, Cornelis, zuivelarbeider (Warga 21.5.1872-Lwd. 8.4.1957). Een der oprichters en lang hoofdbestuurder van de Bond van Zuivelfabriekarbeiders. Gaf tientallen volksrijmen en krantenartikelen.

Zie: Leeuw. Cour. (10.4.1957).

KASTEEL, G. H. van, theoloog (utrecht 21.11.1850-Ermelo 4.2.1931). Herv. predikant, o.m. te Oppenhuizen en Kollum. Ging in Kollum' met de Doleantie* mee. Stond 1897-1920 weer te Oppenhuizen als geref. predikant. Schreef over de Doleantie in Frl.: *Voor 25 jaren* (1912).

KAT (Fr.: *idem*). Als huisdier reeds voor het begin onzer jaartelling, stamt af van de Nubische *K.* De resten (vnl. schedels) uit Fr. terpen (o.a. Hogebeintum) zijn jonger. Verder thans in Frl. angora- en Siamese *K.* In bosrijke delen verwilderde *K.en*, vaak zeer groot, schadelijk voor wild- en vogelstand. **KAT**, Hidde Dirks, walvisvaarder (Ameland ca. 1748-na 1818). Gaf dagboek over zijn reis van 1777-78 uit.

Zie: v. d. Aa X, 74.

KATHOLIEKE FRIES, De. Als orgaan van het 'Roomsk Fr. Boun' na 1949 voortzetting van 'For Roomsk Fryslân'.

Zie: De Kath. Fries VII (dec. 1956), 25-31.

KATHOLIEKE VOLKSPARTIJ. Deze is in Frl. zwak. Van 1952-58 liep het percentage op van 6,7-7 pct. Alleen waar sterke r.k. enclaves zijn is het percentage hoog; zo heeft Ameland 28,9, Bolsward

36,2, Doniawerstal 25,9, Gaasterland 22,3 en Workum 23,4 pct. (cijfers 1958). Ook enkele steden hebben hogere percentages (Sneek 13,2, Sloten 14, Lwd. 10,3, Harlingen 14,1, Franeker 11,8 pct.), z Rooms-katholieken.

KATHOLIEK FRIESLAND. Stichting (1951) ter bestudering en bespreking van de positie der roomskatholieken in Frl., met name van hun ideële, sociale, culturele en economische activiteiten. Vertegenwoordigers van stands-, culturele e.a. organisaties, maar ook particulieren, worden qualitate qua aangetrokken.

KATHOLIEK SOCIAAL-CARITATIEF CENTRUM FRIESLAND. Stichting van 1954 om efficiënte sociaal-caritatieve zorg in de prov. te bevorderen. Aangesloten zijn: de Centrale ver. van r.k. armbesturen in Frl., de Prov. r.k. ver. voor kinderbescherming in Frl., de Commissie kath. maatsch. gezinszorg in de prov. Frl., de Prov. Fr. bond van het wit-gele kruis, de Stichting kath. centrale voor maatschappelijk werk Lwd., en de Stichting kath. maatsch. gezinszorg Wolvega en omgeving. Verder wijzen nog bestuursleden aan: de sociaal-caritatieve centra Z.W.- en Z.O.-Frl., de Stichting kath. centrum voor maatschappelijk werk Lwd.

KATHOLIEK SOCIAAL-KERKELIJK INSTITUUT (K.S.K.L.). Legt zich toe op toegepast sociaal-wetenschappelijk onderzoek voor kerkelijke en maatschappelijke organen. De leiding voor de drie N. provincies, gevestigd te Lwd. 4.4.1952, heeft sindsdien W. Goddijn O.F.M. Diverse studies zijn gepubliceerd over godsdienst-sociologische onderwerpen, plannen voor kerk en onderwijs enz. Bekend is de studie over *Smallingerland in overgang*, 3 dln.

KATKNUPPELEN. Wreed volksvermaak, waarbij men een kat had opgesloten in een aan een touw hangende ton. Er werd zo lang met knuppels naar de ton gesmeten tot deze brak. De kat werd vaak bloedend verwond. Het *K.* gaf aanleiding tot de bijnaam 'Katteknepplers' voor de inwoners van o.m. Bozum en Irnsum.

KATLIJK (Fr.: *Ketlik*; *leke*, waterlossing). Dorp in de gem. Heerenveen, O. van Oranjewoud (681 inw.). Heeft nog enige heide en bos. Herv. kerk uit de 16de eeuw, met klokkestoel aan de weg (Sint* Thomas-luiden). De O. 'boerestreek' wordt Groot *K.*, de rest Klein *K.* genoemd.

KATTEDIJK. Deel van Marnedijk tussen Harkezijl en Kathuizum in Wonseradeel.

KATTESTAART (Fr.: *kattesturt*). Plant. Algemeen langs sloten en op vochtige plaatsen. Soms massaal in lage weilanden.

KATZIJL. Oude keersluis in de Scherwouderhemdijk bij Westhem; tegen 1900 vervallen.

KAUW (Fr.: *ka*). Vogel. Zeer algemene

standvogel, behalve op de eilanden.

KAVEL. Enkel perceel of enige aan elkaar grenzende percelen van één eigenaar (eigendoms-*K.*) of gepacht door één man (gebruiks-*K.*). z Verkaveling. Kavelstrook. Niet verveende strook van een perceel: waterkering tussen veenpolderafdelingen met ongelijk waterpeil.

KEATLING, It, Mededelingenblad van het Fr. Sel-skip* (1946-).

KEATS. Draagbaar proviandkastje van marktschippers, timmerlui e.d. De *K.* liep schuin op, en leek op de 'stuit', die vroeger bij het kaatsen* gebruikt is.

KEATSJE, keatsjitte (kootspel). Spel op het ijs, alleen in en om Akkrum. Benodigd zijn: een flinke hoeveelheid 'keatten' (koten uit koeiehielen, die men door slagers krijgt), een 'bol' (cilindervormig, op de snijvlakken afgerond stuk hardhout), een 'lange juffer' (paal, om de weggeworpen bol aan het eind te keren). De 'keatten' worden in de lengte van de baan op een rij gezet, naar gelang van het aantal spelers, bijv. vijf spelers met elk 20 koten. Ieder werpt met de 'tol' naar de achterste koot. Raakt men andere, dan moet men zoveel centen bij de rij zetten als er koten omgeworpen zijn. Zo kan de laatste werper, die het geld op mag rapen, soms wel een rijksdaalder winnen. → Volkskunde

Zie: Nieuwsbl. van Frl. (17.2.1941).

KEEFT (kevie), Friese. Kast met twee deuren en bolpoten. Kenbaar aan het kwispedoormotief van de kap.

KEEG (ook: kaag, koog; vaak in het meervoud: de kegen). Naam voor buitendijks land (vgl. 'werp*', 'bild*' e.d.) langs de hele noordkust (Barradeel, Ferwerderadeel, de Dongeradelen, Kollumerland). Na indijking bleef de naam, o.a. bij Burum (met Kegerweg), Dokkum, Holwerd, Lwd. De *K.*, *Z.* van Wierum is moeilijk te verklaren, z Akkerbouwgebieden.

Zie: Fr. Plaknammen I, 52-54; Schönfeld, Veldnamen, 14, 23, 29.

KEEGSTRA, Harke, ambtenaar (Goutum 5.4.1879-). Eerst belastingambtenaar. Directeur van de gemeentegiro te Amsterdam (1916—39). Schreef: *Handen Leerboek voor de gemeentefinanciën*, 4 dln. (1919—24).

KEEP (Fr.: *kweak-*, *berch-*, *oranjefink*). Trekvogel en overwinteraar uit het noorden.

KEER MATE KEER GELD, ten einde mate ten einde geld. Clauseule vooral in (veen)verkoopcontracten: de prijs van de verkochte grond zou eerst na opmeting berekend en betaald worden; het contract noemde slechts de prijs per eenheid.

KEEST, Jacob, z Bintgens, Thomas.

KEFALONEN. Groothoofdigen, naam van R. Virchow (1876) voor de groothoofdige variëteit die hij onder zijn Fr. schedels sterk vertegenwoordigd

vond. Om de harmonische bouw, die pathologische oorzaken als hydrocefalie uitsluit, rekent hij ze tot de echte *K.* Von Hölder (1879) beschouwt ze als mengvorm tussen het 'Turaanse' en het Germaanse ras. De 'groothoofdigheid' berust vooral op de lengte der schedels; onder de gevonden terpschedels behoren er tot de langste ter wereld. De huidige bevolking vertoont dit soms nog, maar minder sterk, z Antropologie, fysische.

KEIKES, Tjeerd Annes, zilversmid (Lwd. 9.1.1804-5.2.1886). Ook graveur en stempelsnijder.

KEILEEM. Door gletsjers of landijs afgezet materiaal. Doordat het in ijs vervoerd is, liggen grote en kleine stenen door elkaar, van zeer fijn tot zeer groot (z Zwerfsteen). *K.* kan ontstaan zijn als grondmorene of als zij- of eindmorene. De grondmorene komt in Frl. veel voor, aan of nabij de opp., of op groter diepte (in het lage deel). Het *K.* van Gaasterland en Steenwijk is een overblijfsel van een eindmorene. Is de eindmorene boogvormig, dan is het ijsfront ter plaatse stationair geweest. In heel Nederland is het *K.* van Saaleglaciale oorsprong (z Morenaal). De dikte van het *K.* in de Fr. Wouden loopt van 10 cm tot 5 m. In Gaasterland kan de dikte meer dan 10 m zijn. Bij geringe dikte van het dekzand* is *keizand* ontstaan, een mengsel van dekzand en *K.* Er is in Frl. normaal en rood *K.*, het normale *K.* is in onverweerde toestand meestal grijs. Het rode zit daar plaatselijk als schollen in. Het heeft behalve een andere kleur ook andere korrelgrootteverdeling (meer afslibbare bestanddelen), iets andere samenstelling van de zwerfsteeninhoud en hoger kalkgehalte. Het *K.*, mits niet te diep, is voor de landbouw gunstig.

Zie: Boor en Spade V en VII.

KEIZER. Naam, later titel van het Romeinse staatshoofd, door de paus aan Karel* de Grote gegeven (800), gedragen (962—1806) door een Duits vorst. Deze beschouwde Frl. tot 1648 als deel van zijn rijk. Al dadelijk liet de *K.* Frl. aan de Noormannen en de Saksische graven over. Volgens de negende keur mocht de koning als belasting de huuslaga (z Huslotha) heffen, naar het Schoutenrecht* mocht zijn goed en dat der heiligen niet verkleind worden. Hij beschermde de weduwen (14de Landrecht) en gaf wetten, waar geen 'wilker' tegen in mocht gaan (Haet is riucht). Het Rudolfsboek* kent de boeten geheel of gedeeltelijk aan hem toe. Een graaf* vertegenwoordigde hem.

Heinrich IV stelde als zodanig na Egbert II bisschop Koenraad aan (1077-89) en na hem Henric* van Nordheim. Heinrich V benoemde Hendrik* van Zutphen (1107) en Lothar bisschop Burchard* (1138). Friedrich I stelde een Hollands-Stichts condominium* in (1165). Willem II van Holland werd zelf koning, belegerde met Fr. hulp de kroningsstad Aken* en bevestigde daar het Karels privilege (1248). Reinald van Gelre kreeg van Rudolf I een belening los, die de Hollandse rechten niet mocht aantasten (1290). Ludwig IV steunde weer Willem III

van Holland (1314,1330); Karel IV beleende eerst Willems schoonzoon Willem van Gulik (1348), maar gebood later gehoorzaamheid aan Ludwigs zoon Albrecht* van Beieren (1370). *K.* Sigismund, zoon van Karel IV, deed het anders; hij verklaarde de Friezen rijks-onmiddelaar* (1417), vroeg de huslotha*, trachtte met hulp van de Schieringers vrede te sluiten, maar moest weldra wijken voor Jan van Beieren. De Habsburger Friedrich m steunde nauwelijks tegen Filips de Goede (1456) en Groningen (1473), maar wilde later het potestaatschap aan de stad verkopen (1479). Maximiliaan zocht 1494-95 vrede te stichten en zijn schatting te krijgen, maar droeg 1498 het bestuur op aan Albrecht* van Saksen. Dit was het eind van de rijksbemoelingen. Jancko Douwama* hoopte nog op de rijksnonmiddelaarheid, maar Karel V eiste onderwerping, niet aan de *K.*, maar aan de graaf van Holland.

Zie: D. Kalma, Skiednis fen Fryslân ('1944); Emders Jahrb. XXIII (1953), 5-35.

Keizerrecht. Deze term ('Keisers riucht') in enkele Fr. rechtsbronnen uit de 15de eeuw speelt mee in het vraagstuk van de zgn. receptie van het Romeinse recht in Frl. Ongetwijfeld is de term vaak gebruikt voor het Romeinse recht, maar daarnaast zijn er in en buiten Frl. verschillende andere betekenissen: niet alleen voor bepaalde door de keizers van het Heilige Roomse Rijk uitgevoerde rechtsregels, maar ook voor enkele - ten onrechte - aan deze keizers toegeschreven rechtsoptekeningen (bijv. de Saksenspiegel en in Frl. het Rudolfsboek*) of zelfs voor ongeschreven rechtsregels (vooral het strafrecht), die men i.v.m. de keizer bracht (ook wel in het algemeen: wereldlijk recht tegenover geestelijk recht). Daarnaast kan het woord nog de betekenis hebben van keizerlijk gerecht (zo bijv. het 'keyser riocht' in Franeker) of keizerlijke rechtspraak.

Ook het meervoud 'keizerlijke rechten' kan andere betekenissen hebben dan die van Romeins recht. Een clause over het gebruik van 'keizerlijke rechten' werd door de Friezen ingelast bij hun onderwerping aan Albrecht* van Saksen in 1498 en aan Karel V in 1524: daarbij schijnt aan de strafrechtspraak gedacht te zijn, terwijl ook verband kan hebben bestaan met de idee der zgn. rijksnonmiddelaarheid* van Frl. Eerst de juristen van de zode en 17de eeuw hebben in die clause een wettelijke grondslag voor toepassing van het Romeinse recht in Frl. gezien.

Zie: Heidelberger Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Klasse (1952), I Abh.; V.M.O.V.R. XI, nr. I (1954).

KEMPENAER, De. Zuidbrabants boerengeslacht, waaruit Dancker de *K.* (1668-1746, secretaris der Fr. Admiraliteit, 1688, raad in het Hof, 1705, de vroedschap, 1711, burgemeester van Harlingen) naar Frl. komt. Door diens huwelijk met Romelia van Andringa komt de naam Van Andringa de *K.* op. Bekend is R. L. van Andringa de *K.* (1752-1813). Hieruit een tak, die tot ca. 1900 in Frl. leefde, maar 1914 in mannelijke lijn is uitgestorven; deze tak in 1816 geadeld. Uit deze tak ook de beruchte Regnerus Livius (1804-1854). Een andere tak werd 1861 geadeld.

Zie: Stb. I, 239; II, 162; v. d. Aa VI (K), 34-35; N.B.W, VIII, 958-960, 962; Sminia, Naamlijst, 374; idem, Naamlijst (1816-51), 21, 32, 35, 39-40; Ned. Leeuw LV (1937), 137; Ned. Adelsboek (1947-48), 138; (1956) 313; Ned. Patr. XXXIX (1953), 149.

—, **Regnerus Livius van Andringa de** ('s-Hertogenbosch 24.3.1752-Arnhem 3.12.1813). Van 1772 in verschillende functies; 1807-10 landdrost. Verleende Wonseradeel Zuiderzeedijken eigen inning. Sedert 1807 geheel buiten het plaatselijk bestuur geregeld. Merkwaardig is de door hem gegeven opdracht (30.12.1807), dat stukken aan de overheid gericht moesten worden in de nationale taal (niet-Frans).

Zie: N.B.W. VIII, 960.

—, **Jhr. Regnerus Livius van Andringa de**, publicist en politiek avonturier (Lwd. 6.2.1804-vermist met schip City of Glasgow tussen Nederland en Ver. Staten na 1.3.1854). Tweede luitenant infanterie (1823-34), in Ned.-Indië in kennis gekomen met generaal-majoor H. G. Nahuys van Burgst (1836), die hem bij de prins van Oranje introduceerde (1839). Behoorde tot een kliek die trachte chantage op Willem II te plegen. Streefde ook naar politieke invloed. Na de dood van de koning stortte de intrige in een. *K.*, geruïneerd, wilde naar Amerika, maar zijn schip is blijkbaar vergaan.

Zie: N.B.W. VIII, 960.

KEMPHAAN (Fr.: *hoants*). Zomervogel in weiden hooilanden van het waterland en natte hei, minder op de klei. Ontginning beperkt hun broedgebied. Vroeger werden — op de kampplaatsen clandestien gevangen — haantjes wel naar het buitenland verhandeld, z Hoantsen.

KEMPIUS, Cornelius, geschiedschrijver (Dokkum ca. 1520-?.10.1589). 'Magister artium' te Keulen, werkzaam in Groningen, o.a. als redger in Fivelgo, als raadsman van bisschop Knijff (1568). Betrokken bij het 'verraad' van Rennenberg* (1580) als ijverig r.k. dienaar van de koning, o.a. als inquisiteur.

Wrk.: De origine, situ... Frisiae... (Col. Agr. 1588).

Zie: v. d. Aa X, 95-90.

KEREWEER. Oude naam voor doodlopende straat, o.a. te Lwd., Dokkum, Warga.

KERFSNEE (houtsnijkunst). Niet specifiek Fr., populair langs de hele Noordzeekust. Tot in de 20ste eeuw versierden nijvere handen met een passer en een spits, scherp mesje allerlei gebruiksvoorwerpen over het hele oppervlak. Het geometrische karakter der versiering beperkt het aantal grondpatronen, maar het werd met fantasie gevarieerd. Voorwerpen in Fr. verzamelingen bewijzen dat de *K.* eeuwenlang onveranderd is toegepast. In Workum en Lemmer is de *K.*-techniek op aardewerk toegepast, stellig zelfstandig, maar de *K.* in ceramiek is al in de Europese prehistorie

bekend.

KERK. De *K.* had (en heeft in sommige streken) in het Fr. dorpsleven een grote plaats; 'Tsjerke toen er moatte midden yn it doarp bliuwe' (*K.* en toren moeten middenin het dorp blijven, recht en billijkheid moeten er zijn, voor overdrijving moet men zich hoeden). De *K.* bewaarde de orde en sprak van de eeuwige dingen. Door de kerkespraak had ze een belangrijke sociale positie (z Zwarte borden). Het grote aantal *K.en* in Frl. viel reeds vroeg op (z Bouwkunst). Maar de jongeman, die een blauwtje had gelopen, troostte zich: 'Der binne mear froulju as tsjerken' (er zijn meer vrouwen dan *K.en*).

Om de *K.* en het *K.*-hof stond vaak een muur, 'de tsjerkeweach'. Daar stonden de oudjes en maakten een buurpraatje. 'It komt fan de tsjerkeweach' (het komt van de *K.*-hofsmuur) werd er gezegd, als een gerucht niet al te goed vertrouwd werd. De buurt bij de *K.* heette 'Tsjerkebuorren'. Naar de *K.* toeliepen verschillende *K.* paden door de landen, die ook als lijkwegen fungeerden. De *K.* was soms rijk. Er waren 'tsjerkepleatsen' (boerderijen, die aan de *K.* behoorden), of ook 'tsjerkelannen, -finnen' (land, fennen van de *K.*). Een ambachtsman wilde graag 'tsjerkewurk' (werk van de *K.*) hebben. Natuurlijk waren er wel spanningen in de *K.* Men vond dat het beter van de *K.* dan van het dorp kon. De *K.* was soms rijk en kon betalen. De machtige (boeren-) kerkvoogden*, die 's zondags in hun speciale banken (z Familiebanken) troonden, werden gevreesd. Ook vroeger waren echter niet allen kerks. Men zei 'Ienris yn'e tsjerke en twaris der om' (één keer in de *K.* is hetzelfde als tweemaal er omheen lopen). De jeugd protesteerde reeds in de 17de eeuw tegen de *K.*-gang. 'Jong nei de merke, ald nei de tsjerke' (de jeugd naar de jaarmarkt en de ouderen naar de *K.*), z Floreen.

Toch hadden velen een vaste plaats, waar de vrouwen 's zondags hun *K.*-stoof heen brachten (of lieten brengen). Slechts weinigen hadden nooit een *K.* van binnen gezien. Na de bevalling deed de vrouw zo spoedig mogelijk haar eerste *K.*-gang. Dan volgde de doop van de jonggeborene, die later van meester de catechismus, de Tien geboden en het Onze Vader moest leren. Als het kind volwassen was geworden en 'ûnder de geboadens' stond (in ondertrouw was), 'viel zijn of haar naam van de (preek)stoel'. Als er geen 'spiering' kwam werd het huwelijk* in de *K.* voltrokken. Nog later werd iedere dorpling 'to tsjerke brocht' (in de *K.* begraven) of op het *K.*-hof (it hof) ter aarde besteld, z Begrafenisgebruiken, Predikantenleven.

KERK-ATTE (kerkgezworene). De *K.n* vormden in de M.E. een college van twaalf; ambtsgetuigen voor grafelijk of deelsgerecht. Dan ook andere taken: juridisch : als rechters in kleine zaken binnen hun dorp; waterstaatkundig: toezicht op wegen, grensscheidingen e.d.; kerkelijk: behartiging der materiële belangen (z Kerkvoogd). Vaak was de *K.* tevens dijk-atte. Het college was vaak onvoltallig. De dorpsrechter* neemt 1504 wereldlijke taak over. z Atta.

Zie: Rechthist. opstellen voor A. S. de Blécourt (1939), 233-241

KERKBOW. Gewoonlijk houdt men bij bouw van een nieuwe kerk aan de oude plaats vast. Vaak is deze midden in het dorp: Marrum, Hallum, Ee, Bildt-dorpen; vaak ook op een vreemde plaats: Bergum, Garijp, Roodkerk, Rinsumageest, Oosterwierum, Duurswoude, Ureterp, Kortehemmen. Mogelijke oorzaken: verplaatsing van het dorp (bijv. Oosterwierum), aanwezigheid van een adellijke state (bijv. Rinsumageest); plaats van een heidens heiligdom. z → Bouwkunst; Dorpskernvorming; Heilige lijnen.

Zie: P. Glazema, Gewijde plaatsen in Frl. (Meppel 1948). Kerkbouw der rooms-katholieken na de Hervorming. In de 17de eeuw waren de r.k. kerken schuilkkerken; nieuw gebouwde werden als schuur gemaskeerd. De eerste echte kerk kreeg Blauwhuis (1784), in classicistische stijl, evenals de kerken uit de Franse tijd en de 'Waterstaatskerken.' onder Willem I. Bewaard (hoewel veranderd) zijn Woudsend (1796) en Dronrijp (1839). Overgang naar de neogotiek toonde de dominicanenkerk te Lwd. (1850). Daarna leverden Pierre Cuypers, Alfred Tepe e.a. ontwerpen voor gotische kerken, groot en klein: Bonifatiuskerk te Lwd. (1884), Sint Nicolaasga (1885), Ameland (1878), Witmarsum (1904). Van 1930-40 wordt de neogotiek vrijer toegepast: St.-Dominicus te Lwd. (H. van Beers, Arjen Witteveen, 1934), Huizum (1933), Heerenveen, Sloten, Makkum. Nog vrijer, haast in geref. trant: St.-Franciscus te Bolsward (1934). Na 1945 bleef men in de vereenvoudigd-traditionele stijl, Joure echter kreeg oudchr. basiliek (1956). Echt moderne r.k. K. is nog niet beproefd, z Bouwkunst.

Kerkbouwsagen. Op vele plaatsen heet de plaats voor kerk of klooster door hogere macht aangewezen (Dronrijp, Nijland, Nijemirdum). Schoo beschouwt - wegens de geografische verspreiding - de sage waarin de plaats bepaald wordt door twee zich legerende, aan elkaar gekoppelde runderen, als bij uitstek Fr. O.a. op deze grond brengt hij het voorkomen ervan in het Berner* Oberland i.v.m. de afkomst der bevolking uit het noorden. Maar ook Maastricht en Belgische plaatsen hebben deze sage. Als Schoo, door de K.sagen op een kaart uit te zetten, meent te kunnen aangeven waarlangs bepaalde volksgroepen zich hebben verplaatst, houdt hij geen rekening met andere verspreidingswijzen van dergelijke stof.

Zie: Vr. F. XXXII (1934), 1-57.

KERKDEUR. Oude Fr. kerken hebben een Z. en een N. deur (z Noormannenpoort). Soms kunnen beide nog open. Meestal is de van de wind afgekeerde Z. deur de toegang. De X. deur is los te Finkum, Kollumerzwaag, Hardegarijp, Weidum, Swichum, vaak i.v.m. de ligging van de weg. Enkele deuren schijnen laag door de ophoging van het kerkhof. Wrsch. is er verband met de scheiding der geslachten; de mannen zaten aan de zuidkant, de vrouwen aan de noordkant, de kant van de zonde (waar de duivelsdeur was, die bij de kerkwijding openstond). Door de Z. deur trad een bruidspaar binnen (z Bruidsdeur). Wrsch. werkt in de bouw

van X. en Z. deuren invloed der Angelsaksische zendelingen.

Zie: Vr. F. XXXII (1934), 90-112; J. J. Kalma, By ús álde tsjerken lans (Assen ²1943), 34-40.

KERKDORP. Dorp met eigen kerk. Frl. heeft opvallend veel *K.en*, vooral op de klei. Drente, iets kleiner dan Frl. (4:5), heeft 60, Frl. ca. 340 *K.en*. Reeds in de M.E. viel dit op. De oorzaak lag niet allereerst in grote vroomheid, maar in de dorpsvorming. De kleiwegen tussen de terpdorpen waren de eeuwen door moeilijk begaanbaar. Zo leefde elk dorp betrekkelijk zelfstandig. Kon een buurschap een kerk bouwen, en genoeg bij elkaar brengen tot onderhoud van een geestelijke, dan mocht dat; de buurschap kreeg dan dorpskarakter. Concurrentie werkte ook. Door dorpsruzies, waarin de adel een rol speelde, ontstonden splintergemeenten (W.-Nijkerk, Schingen, Tirns, Britswerd). De vele kloosters (ca. 50) hadden ook invloed, z Buurschap.

Zie: J. J. Kalma, By ús álde tsjerkenlans (Assen ²1943), 9-15.

KERKEGOED. Bezit van r.k. parochies in de iyde eeuw en later. Door het verbod van eredienst en organisatie stelden nieuw ontstane parochies hun bezit op naam van particulieren; vandaar soms verduistering of vergetelheid. Armbesturen erkend door de Staten (1755), kerkbesturen (1756), onder verplichting alle goed op naam van de werkelijke eigenaar te brengen. Bezit der parochies, ontstaan door toevallige schenkingen, is onderling zeer verschillend.

KERKELIJK MAANDBLAD. Sedert 1855 orgaan van de Prov. "Ver. van Vrienden* der Waarheid (redacteur J. W. Felix* te Heeg). In 1865 werd de naam: 'Kerkelijk Weekblad', orgaan van de Prov. Fr. Ver., de confessionele vereniging; redacteur G. J. Vos Azn.*

KERKEN, De (Fr.: *de Tsj erken*). Hiermee worden Oudkerk, Roodkerk, Oenkerk, Giekerk en Rijperkerk bedoeld, niet Tietjerk. Men fietst bijv. 'de K. rond'.

KERKERAAD. Bestuur van een kerkelijke gemeente. Tijdens de Republiek moest een gemeente een *K.* hebben van predikanten en ouderlingen; in kleine gemeenten werden diakenen voor de kerkelijke armen toegevoegd. De *K.* werd door manslidmaten (waaronder wel de bedeelden, niet de gecensureerden) gekozen uit een voordracht van de *K.* zelf. In de steden zat vaak een magistraatspersoon in de *K.* (z Blom, C.). Ook een niet-lidmaat kon lid van de *K.* worden. Wie verkozen was, trachtte zich vaak aan de aanvaarding der functie te onttrekken. Diakenen hadden in de 17de eeuw veel met landlopers te stellen. Tussen hen en kerkvoogden als verzorgers der algemene dorsparmen was herhaaldelijk wrijving. Na 1813 is de regeling als in de hele Ned. herv. Kerk. Tot na 1945 waren ouderlingen en

diakenen in de herv. Kerk gewend zich steeds herkiesbaar te stellen. Bij de gereformeerden was dat anders. z Armvoogden.

Zie: Cuperus, kerkelijk leven II, 7-33.

KERKESPRAAK, z Zwarte borden.

KERKHOF (Fr.: *tsjerkhôf*, *hôf*). Begraafplaats om de kerk. Een opvallend mooi *K.* hebben bijv. Stiens en Rinsumageest. Mogelijk was hier vroeger een heidense begraafplaats al of niet bij een tempel. In de M.E. kreeg het door het begraven een grote plaats.

Verskillende wegen voerden erheen, kerk- en lijkwegen*. Op het *K.* gold asielrecht*. Het was een gewijde plaats: onbekenden, ongedoopte kinderen, zelfmoordenaars mochten er niet worden begraven. Het *K.* was 'bevrijd' door een wal, later muur, een gracht of een (doorren) haag. Zo kreeg het een vestingkarakter (z Toren). Om het *K.*, binnen de afscheiding, liep een ringweg, een oud processiepad, van 2-2,5 m ('lykpaed', 'wandeling'), waarlangs de doden werden gedragen. Het *K.* was lang geleden ook vergader- en rechtplaats, waaraan grote keistenen herinneren; later nog speelplaats voor de kinderen, bleekveld voor de vrouwen. Ook jaarmarkten* werden er gehouden. z Begraafenisgewoonten, Driemaal om het kerkhof.

Zie: P. Glazema, Gewijde plaatsen in Frl. (Meppel 1948), 259-311.

Kerkhofrooster. IJzeren rooster over een kuil waar het kerkpad de afscheiding van het *K.* snijdt, vaak niet erboven een houten draaikruis (tourniquet). Thans nog resten te Stiens. In de 16de eeuw en later *K.*-roosters te Grouw, Irnsum, Akkrum, Rinsumageest. Op het *K.*-rooster legde men eden af. Het *K.*-rooster zou de duivel keren (en de varkens, en de ergste modder van de schoenen).

Zie: Nw. Frl. (1.3.1947; 14.2.1948).

KERKKOREN. Bond van r.k. *K.* In de dekenaten Lwd. en Sneek bestaan 'korenbonden' als afdelingen van de Ned. Sint Gregoriusver.; alle r.k. *K.* zijn aangesloten. Doel is bevordering van de liturgische kerkzang volgens het Motu Proprio van Pius X (1903) en vooral het stimuleren van de kerkmuzikale activiteit. Middelen: jaarlijkse korendagen, cursussen voor zangers en dilettantdirecteuren, z Zang.

KERKLASTEN. Kerkelijke belasting. Door de aanwezigheid van kerkegoed zijn *K.* in de M.E. slechts in bijzondere gevallen opgelegd, op het platteland als een omslag over het grondbezit, in de steden op niet vermelde wijze.

Zie: L. J. van Apeldoorn, De kerkelijke goederen in Frl. I (Lwd. 1915), 205-207.

KERKMANNEN. Vertegenwoordigers van de r.k. gemeenten tijdens de Republiek. Zij beheerden de kerkelijke goederen (tot 1755 op eigen naam) en bedeedden de armen. Soms invloed op aanstelling en optreden der priesters, z Kerkegoed.

Zie: Bijdr. Kerkg. Frl., 74-75, 80, 87, 92.

KERK-NAMEN. Dorpsnamen, samengesteld met 'kerk'. Bijv. Oenkerk, Giekerk, Oudkerk, Nijkerk,

Tjerkgaast, Tjerkwerd. Vaak betrekkelijk jonge dorpen. Sommige hebben hun kerknaam weer verloren, zo Minnertsga, Ypkolsga, Dokkum, Dantumawoude, Heeg, Holwerd.

Zie: Fr. Plaknammen II, 94-96.

KERKORDE. 'Reglement' der kerk. De *K.* van Dordrecht 1574 werd in Frl. niet goedgekeurd, omdat de macht van de staat te beperkt was, evenmin de *K.n* van Dordt 1578 en Middelburg 1581. Leycester steunde ca. 1586 de kerkelijken en had in Frl. vele predikanten mee, maar de Staten bogen niet; zij vreesden ook voor de handel. Ook de *K.* van Dordt 1619 werd afgewezen. Telkens, bijv. 1622, trachtte men vergeefs haar in te voeren. De leer van Dordt is wel door de Staten aanvaard, z Formulieren van Enigheid.

Zie: Diest Lorgion, 77-79.

KERKSTOOF. Stoof voor gebruik in de kerk. Kachels in kerken zijn betrekkelijk nog een nieuwtje. Tot ver na 1850 nam dus elke vrouw een *K.* mee (vaak met snijwerk), of men liet ze de dienstbode dragen. De koster leverde tegen betaling een kooltjevuur of vulde de *K.en* die in de kerk achterbleven. De herv. kerk te Beetgum heeft er nog een stookgelegenheid voor. Vele *K.en* in het Fr. Museum.

KERKUIL (Fr.: *goudûle*). Vogel. Broedt in torens, boerderijen, duivenslagen enz. Het aantal neemt de laatste jaren af.

KERKVERSIERING. In prot. geworden oude kerken zijn de beelden, uit vrees voor verering en aanbidding, na 1580 verwijderd. Muurschilderingen bleven wel, maar zijn na de eerste tijd niet vernieuwd of werden overgekalkt. In het strakke calvinisme was eredienst dienst des Woords. De eerste echt prot. versiering (naast middeleeuwse resten als koorbanken Bolsward, kraak Oosterend, muurschilderingen Franeker, Bozum) komt dan ook aan 17de-eeuwse, soms met snijwerk overladen preekstoelen*. Dan: fraaie orgelfronten, rouwborden* vol symboliek. In Jelsum en Huizum rozetten uit de eerste hervormingstijd. Na W.O. II ontstaat nieuwe aandacht voor sierende elementen, bijv. kanselkleed (Lippenhuizen), avondmaalstafel (Ureterp), doopvont; ook soms een kleurig raam of muurschildering (Nijega, Smalingerland), z Glasschilderkunst.

Zie: Leeuw. Cour. (3.8.1951).

KERKVOOGD. Vóór de hervorming lekebeheerder van het kerkegoed (z Kerk-atte), samen met de pastoor. *K.en* werden (op grond van het patronaatsrecht*) meest gekozen door de parochianen, in de steden soms door het stadsbestuur; in geval van incorporatie was de abt zelf wel *K.* *K.en* moesten rekenschap afleggen aan de patroon* en aan de deken* (in dekenszetels aan de aartsdiaken*). Voor vervreemding van goederen was na 1542 verlof van het Hof nodig. In de geref.

kerk onder de Republiek waren de adellijke en eigenerfde grondbezitters *K*. Door het kerkelijk stemrecht hadden ze vaak grote macht en maakten daar soms misbruik van. z Floreen.

Zie: L. J. v. Apeldoorn, De kerkelijke goederen in Frl. (1915).

KERKWEGEN. Wegen, van buurschappen en boerderijen leidend naar kerk en kerkhof. Duidelijk bijv. in Boksum; op sommige landerijen ligt dan een servituut, z Kerkbouw, Lijkwegen.

Zie: P. Glazema, Gewijde plaatsen in Frl. (Meppel 1948), 260, 261, 273-279.

KERKZEGEL. Zegelstempel, behorend aan een kerkelijke gemeente. Gebruikt voor akten en brieven. Gezegelde attestaties als bewijs voor goed zedelijk gedrag hadden vroeger meer betekenis dan nu. Op de zegels vaak een bijbeltekst of symbool (leeuw van Juda, lelie onder de doornen), soms 'tekenend' (herinnering aan plaatsnaam, afbeelding der kerk). In Frl. hebben 40 herv. en 9 geref. gemeenten een *K*. z Kloosterzegels.

Zie: Leeuw. Cour. (19.12.1951).

KERKZILVER. Zilver, gebruikt in de eredienst. Uit de M.E. is alles - op enkele miskelken, een beker, een hostiedoosje na — na 1580 verdwenen. Na 1600 ontstond opnieuw rooms *K*., vooral kelken, ten dele in Frl. vervaardigd door meesters als Jarich en Johan-nes van der Lely*, Claes Baerdt*, ten dele uit Vlaanderen en Brabant ingevoerd. Later ook lampen, reliekhouders, kandelaars, wierookvaten. Van het oude *K*. zijn enkele stukken in aartsbisschoppelijk en Fr. Museum; het meeste is in de parochies. Het werk volgt de tijdstijl tot aan de neogotiek. Sedert overheerst werk van buiten Frl., tegenwoordig vooral van Brom in Utrecht. Het jongere *K*. is vaak verguld, z (voor prot. *K*) Avondmaalszilver.

Zie: Cat. Jubileumtent. 'Vijf eeuwen kerkelijke kunst' (1947), nrs. 113-185.

KERMIS (Fr.: *merke*); markt (Fr.: *merk*). In deze eeuw zijn de *K.en* in aantal en levendigheid afgenomen, maar de Prov. Almanak geeft nog ruim 50 *K.en* op, vaak gecombineerd met een markt. Bekende *K.en* zijn 'Gerdykster merke' (eind okt., de laatste), 'Burgumer merke' (half sept.), 'Jouster merke' (zo populair dat men om Joure de herfstaster 'Jouster merke-blom' noemt), Grouw, Sneek, Lwd. Bij de Halbertsma's: 'de beste freed yn Ljouwerter merke'. Juli-okt. is de tijd der meeste *K.en*. z Jaarmarkt.

Zie: K. J. van den Akker, Langs de mond der oude middelzee II (1940), 44-67.

KERSPEL, Karspel. Oude naam voor: parochie, kerkdorp. Oudfr. zerkspel, -spul, ziurkspil. Gebied dat bij een kerk hoort. Nog in de gemeentenaam Achtkarspelen: de acht kerkdorpen die tot het bisdom Munster hoorden.

KERSTBOOM (Fr.: *krystbeam*). Uit Duitsland overgenomen kerstversiering. Blijkens een enquête

van de Volkskundecommissie K.A.v.W. (1934) kwam de *K*. ca. 1885 voor het eerst in enkele herv. kerken bij het zondagsschoolkerstfeest, na 1910 nam het gebruik snel toe; pas na W.O. II zijn *K.en* in de dorpen huis aan huis te zien. De bezwaren in sommige prot. kringen tegen *K.en*, die men heidens acht, leven nog.

Zie: Leeuw. Cour. (22.12.1951).

KERSTENING. Tot christen(en) maken. In Frl. zijn al vóór 500 voorwerpen met chr. symbolen verspreid, maar de *K*. begon pas met de Angelsaksische predikers: Wilfried, werkend in de omgeving van Ald-gils*, Wigbert* en Winfried (716), met toestemming van Redbad*. Het meeste deden Willibrord* en Bonifatius*, met steun der Franken, die bekeerden soms voorrechten gaven. Ook onder Frankisch gezag bestond dus geen eigenlijke dwang. De methode der *K*. was het verkondigen der leer met uitsluiting van heidense voorstellingen, het verwoesten van heiligdommen om de onmacht der goden te bewijzen, met daarnaast het overnemen van heilige plaatsen en oude gebruiken. In Westerlauwers Frl. zette de *K*. door na 734; Willehad* (ca. 770) en Liudger* (ca. 780) horen tot de eindfase.

Zie: R. R. Post, De overgang van de Friezen tot het Christendom (1948).

KERSTMIS (Fr.: *Krysttiid*). Als *K*. vierde men in Frl. tot in de 19de eeuw de eerste kerstdag; 26 dec. was Sint*-Steffen. *K*. werd gevierd met het branden van het achteraanblok* op de haard, met speciale gerechten als kerstweggen* en met (volgens J. H. Halbertsma) dobbelen in de herbergen voor en na *K*. (om vette ganzen, grote kerstbroden, eendvogels en snoeken). Naar het volksgeloof rees in de kerstnacht het vee overeind en gonsden de bijen in de korven; te middernacht veranderde het water in wijn; de huisvrouw moest het linnengoed ingehaald hebben; welke maanden van het komende jaar droog of vochtig zouden zijn, kon men na de kerstnacht zien aan twaalf verse schijfjes ui met wat zout erop (*K*. dus als nieuwjaar); de boer gaf een extra-portie hooi en wierp ook een vork hooi naar buiten voor de vogels. z Kerstboom.

Zie: S. J. v. d. Molen, De Fr. Kalenderfeesten (Den Haag 1941), 125-132.

KERSTWEGGE (Fr.: *krystwigge*). Kerstbrood. Lang spits toelopend krentenbrood uit fijn tarwemeel, met een snee in de lengte, aan de zijden gekarteld.

KERVEL (Fr.: *dolkrûd*). Plant. Dolle *K*. vrij vaak op ruige plaatsen, z Fluitekruid, Naaldekervel.

KESLER, Paulus Matthias, predikant (Peasens 1.6.1702-Nijega, Hemelum Oldeferd, 17.12.1824). Als patriot te Dronrijp afgezet (1793), hersteld (1795), weer afgezet (1798), weer in het ambt te Nijega (1808). Bekwaam, maar onvast van karakter.

Zie: V.A. (1894), 131-141; B.W.P.G. IV, 734-735.

KESTEN, z Keuren.

KET, Kor(nelis), musicus (Lwd. 16.1.1920—Groningen 20.6.1955). Dirigent van het Fr. Orkest*, onder zijn serieuze leiding geworden tot een ensemble dat de stedelijke muziekcultuur over de prov. verspreidde. Oprichter van het Leeuw. Bachkoor, leider van 'Gemengd Koor' te Grouw, bracht belangrijk, niet eerder in Frl. uitgevoerd werk.

Zie: Nw. Frl. (19.2.1949); Orkestnieuws-Fr.Orkest (nov. 1954); Mens en Melodie (1955), 229.

KETEL, Jan Albartus, zilversmid (Lwd. 1661-2.5.1719). Meester in 1683. Hoofdwerk: broodschotel (1702) in herv. gemeente Marrum.

Zie: Voet, 50, 51.

KETELMUZIEK. Massaal lawaai als volksgericht. Na W.O. II niet meer voorgekomen. In 1932 bedreigde men in Oppenhuizen-Uitwellingerga nog een motorbootkapitein, die het ijs wilde breken, zodanig dat hij de politie te hulp moest roepen.

Zie: Leeuw. Cour. (18.6.1955).

KETTERS. Voor 1580 vervolgden de roomse kerk en de staat (z Inquisitie) ieder die herv. gevoelens had (dus mennisten én calvinisten). Tijdens de Republiek heette alles ketterij wat afweek van de leer der geref. staatskerk. Tot de *K.* hoorden dus roomsen (paepsen), mennisten, luthersen, arminianen, cartesianen, labadisten, joden. Herhaaldelijk resoluties. *K.* waren uitgesloten van stemrecht en van openbare betrekkingen. Het effect was gering; de mennisten bleven even ijverig als de rondzwerfende jezuïeten. In de 18de eeuw neemt de ketterjacht af. Wel constateert men vaak socinianisme*. De laatste als ketter afgezette predikant was T. Poppinga* (1689). Mannen als D. F. van Giffen*, G. Th. de Cock* konden zich handhaven. De mennisten hadden in de 18de eeuw nog veel te lijden, z Stinstra, J.; Tolerantie.

Zie: Cuperus, Kerkelijk leven II, 126-169.

KETTINGDAG. Grouwster naam voor kopermaandag*. Nog in 1888 haalde de jeugd de kettingen van de scheepswerven en sleepte ze over straat onder het zingen van 'Hjoed is 't kettingdei, kettingdei is 't hjoed' (vandaag is het *K.*).

KETTINGHUIS. Huis bij een overhaal, waar de tol werd ingevorderd door middel van een over de vaart gespannen ketting (Abbega, Wolsum).

KETTINGWIERSTERBRUG. Vaste brug over de Oude Zwemmer in de weg Driesum—Westergeest.

KEULEN (Colonia, Köln). Reeds in de derde eeuw drongen Keulse munten in Frl. door. Redbad* ondernam 716 met succes een veldtocht naar *K.* *K.* was de markt voor aardewerk* uit Pingsdorf en Siegsburg, tufsteen* uit Andernach, zwaarden uit Solingen, en dat alles heette 'Keuls'. Ca. 900 was er een Fr. kolonie aan de Rijn en bij Sankt Gereon. Voor de handel bleef *K.* belangrijk: 'Keulse penning' in de oude wetten, Keuls gewicht grondslag voor de Fr. gewichten (1504). Ook als zetel van de aartsbisschop en van provinciaals van sommige orden had *K.* betekenis. De univ. trok Fr. studenten, o.a. A. B. Bruynsma*. Ca. 1550 kwamen er

prot. vluchtelingen, in 1580 r.k. (Cunerus* Petri, Douwe* Benedix, Julius van Dekema, Espelbach). In de 17de eeuw kwamen uit *K.* franciscaanse missionarissen*. Daarna vermindert de betekenis van *K.* voor Frl.

Zie: Jahrb. des kölnischen Geschichtsvereins XVII (1938), 82-119; A.A.U. LXXIV (1956), 204-297.

KEUNING, Johannes, oud-leraar aardrijkskunde (Usquert 4.8.1881—). Schreef verschillende opstellen over Fr. kaarten.

Zie: Repert., 95.

KEUREN, De Zeventien, Fr. rechtsboek, wrsch. uit de 11de eeuw, mogelijk uit ten dele nog oudere kernen. Geldig van Vlie tot Weser. Overgeleverd: Latijnse redactie uit Hunsingo, Oudfr. en (jongere) Nederduitse redacties uit Riustringen, Emsgo, Fivelgo, Hunsingo en Westerlauwers-Frl. De Magnussage* vermeldt, dat Karel de Grote de Friezen deze *K.* (Oudfr.: *kestēn*) gaf; dit is onmogelijk. Wrsch. zijn de *K.* een door de soeverein (keizer?) gegeven garantie van grondbezit, van vrijheid en van vrede (rust en orde).

Zie: J. Hoekstra, Die gemein friesischen siebzehn Kuren (Assen 1940).

KEURINGSDIENST FRIESLAND van de Ned. Algemene Keuringsdienst voor landbouwzaden en aardappelpootgoed. De stichting *K.F.* is opgericht 1943 om voortbrenging en gebruik van betrouwbare landbouwzaden en pootaardappelen te bevorderen en om wettelijke voorschriften uit te voeren, voor zover de Ned. Algemene Keuringsdienst (N.A. K.) deze aan haar opdraagt, z Aardappel.

Zeer belangrijk is de *K.F.* bij de export van pootaardappelen. Ongekeurde poters mogen nl. niet worden uitgevoerd. Reeds 1903 werd de eerste Fr. (en Nederlandse) veldkeuring van landbouwgewassen gehouden onder auspiciën van de Fr. Mij van Landbouw. Door meningsverschillen over afzet van pootgoed werd 1919 een speciale keuringsdienst naast de Fr. Mij. opgericht, terwijl later nog twee organisaties keurden. Wegens de Pootaardappelwet-1932 werden de keuringsactiviteiten gecentraliseerd in de N.A.K. en ontstond in Frl. de Verenigde *K.F.*, gereorganiseerd (naar aanleiding van het Kwekersbesluit) tot de huidige *K.F.* met semi-publiekrechtelijk karakter, meewerkend aan de uitvoering van allerlei overheidsmaatregelen omtrent export, gebruik en verkoop van zaai- en pootgoed. N.A.K. en prov. keuringsdiensten werken onder overheidstoezicht.

KEURINGSDIENST VAN WAREN. Prov. dienst, opgericht 1915, belast met de handhaving van de bepalingen der Warenwet. Voor resultaten in Frl.

Zie Jaarverslagen van de Keuringsdienst van Waren.

REUTER, z Koter.

KEIJERT, Rienk, schilder (Lwd. 1709-1775). Studeert 1728-31 aan de Ac. te Den Haag; kamerbewaarder op het landschapshuis* te Lwd., schilderde portretten, behangsels en basreliefs. Werk in Fr. Museum, raadzaal stadhuis Lwd.

Zie: Gedenkbl. Lwd. (1935), 139 e.v.; Vr. F. XXXVII (1943), 84-

104; Cat. 100 j. Fr. Schilderk. (1947).

KIEKENDIEF. Vogel. Drie soorten: *a.* bruine *K.* (Fr.: *mûzebiter*, *hoanskrobber*, *hoannemosh*, *ketoel* achter Wolvega: *glee*). Broedt in rietvelden. Bekendste en talrijkste soort. *b.* asgrauwe *K.* Broedt in drogere streken, vooral op de eilanden; uitsluitend zomervogel. *c.* blauwe *K.* Vrij zeldzame broedvogel, broedt tegenwoordig bijna uitsluitend op de eilanden, 's Winters iets talrijker.

KIESTERZIJL, *a.* hooggelegen draaibrug met afsluitbare openingen in de weg op de Slachte* over het Van Harinxmakanaal* bij Kie. De *K.* lag voor 1942 iets noordelijker, *b.* wegwaterschap. *c.* buurschap aldaar. Kalkovens, betonbouw.

Zie: Binnendijken en Slieperdijken I, 260.

KIESTRA, Douwe Hermans, boer, schrijver en dichter (Poppingawier 4.12.1899—). Speelde een rol in landbouworganisaties; tijdens W.O. II nationaal-socialistisch georiënteerd; werkte mee aan tijdschriften, ook onder pseud. Harm Harsta; schetsen uit het boerenleven: *In skreach mei apels* (1936), werk voor toneel en revue, naturalistische novelle *De frouljue fen de fetweider* (1939). Een der belangrijkste Fr. dichters van zijn generatie, meest geïnspireerd door natuur- en boerenleven. Schrijft een sterk beeldend en ritmisch bewogen vers: *Efter it oargel* (1935), *Sinne op 'e striesek* (1946, pseud. D. van Wieren), *It jier yn 't roun* (1955).

Zie: De Schouw (1942), 274-276; A. S. Wadman, Fr.l.s Dichters (Leiden 1949), 41-42; Piebenga (1957), 252-253.

KIESTRA, Jan Jans, heel- en vroedmeester (Itens 4.2.1814—Ee 14.1.1891). Werkte ruim 50 jaar te Ee, bestudeerde geschiedenis geneeskunde (o.a. H. van Deventer*). Vertaalde stukken van Ossian in het Fr.

Zie: N.B.W. II, 679-680; Wumkes, Paden II, 194-199.

KIEVIT (Fr.: *liip*, *leep*, *liep*, *kivyt* in het zuiden; het mannetje: *hij*, *hijke*, *âld-hij*, *doffert*; het wijfje: *sij*, *sijke*, *douke*, *ljiphe*, *jok*, *jokje*). Zeer algemene broedvogel, *de* Fr. weidevogel. In Frl. mogen de eieren tot 20 apr., in de andere provincies tot 13 apr. worden geraapt. Deze bij uitstek Fr. sport eist scherp opmerken en grondige kennis van de *K.* Alle lagen der bevolking nemen er aan deel. Vier eieren in een nest heet een 'broed'. Na 20 apr. wordt de *K.* zo beschermd, dat de stand nog vooruitgaat. → Eierzoeken;

Zie ook Compendium: Dieren en planten.

EERSTE EI. 'Op sinte Geartrúd (17 mrt.) moat it earste ljippe-aei der út' (op Sinte-Geertruid moet het eerste *K.s-ei* eruit). Dit volksrijmpje klopt niet geheel met de werkelijkheid: de gemiddelde datum voor het eerste *K.s-ei* is 20 mrt.

In de laatste 61 jaar was de vroegste datum 9 mrt. (1912) en de laatste 29 mrt. (1917, 1955). Aan de hand van vinddata over 1897-1947 is het K.N.M.I. het eventuele verband nagegaan

tussen het weer en deze datum. Inderdaad bleek de gemiddelde dagtemperatuur tussen 1 en 5 mrt. en (in mindere mate) die tussen 5 en 10 mrt. van invloed, en wel zodanig, dat, met elke graad Celsius boven of onder de normale temperatuur, het eerste ei 1 à 1 1/2 dag voor, resp. na de gemiddelde datum wordt gelegd. Sinds 1950 publiceert het K.N.M.I. tegen 10 mrt. een voorspelling omtrent het eerste *K.s-ei*, met een 'speling' van twee dagen. Behalve in 1957 zijn die voorspellingen uitgekomen.

KIEVITSBLOEM (Fr.: *ljippeblom*). In Frl. zeer zeldzaam geworden. Het meest nog aangetroffen *Z.* van het Dokkumer Diep.

KIKKERBEET (Fr.: idem). Overal in sloten en plassen. Dichtbij de kust en op de eilanden niet of weinig.

KIKVORS (Fr.: *froask*, *kikkert*). Staartloos, tweeslachtig dier. In Frl. zijn zeer algemeen: de groene *K.* (Fr.: *fork*), een echt waterdier, en de meer op het landleven ingestelde bruine *K.* (*lân-*, *brune froask*). De *hei-K.* alleen in Z.O. Frl., meest in veenpoelen en duinvalleien.

KIMSWERD (Fr.: *Kimswert*, wrsch. uit Kammingawerd). Terpdorp in Wonseradeel (620 inw., van wie 50 te Dijksterburen). Openb. lagere school. Landbouw op de hoge kleigronden (tot +0,9 m); ten noorden van *K.* veeteelt. Romeinse vondsten bij terpafgraving. Herv. kerk, ca. 1100, herbouwd 16de eeuw; zadeldaktoeren nog van 1100. Geboorteplaats van Grote* Pier. Heemstra-State.

Zie: Reg. Leeuw. Cour., 50; Repert., 194. Kimswerderzijl, z Brakepijp.

KINDERBESCHERMING. De raad voor *K.* (tot 1.7. 1956 Voogdijraad) te Lwd. is een overheidsinstelling, die moet leiden, stimuleren en coördineren. De raad bestaat uit personen van allerlei richting. Ieder die problemen met kinderen heeft, kan zich tot deze raad wenden. De raad zal óf de zaak zelf behandelen óf verwijzen naar een bevoegde instantie. Voorts verricht de raad het voorbereidend onderzoek in civiele en strafzaken waarbij kinderen betrokken zijn, geeft voorlichting aan de rechter en neemt initiatief tot maatregelen ten aanzien van minderjarigen. Behalve naar het milieu wordt ook een onderzoek ingesteld naar de aard van het kind met behulp van het Medisch Opvoedkundig Bureau, z Voogdijverenigingen.

Zie: Rapport inzake *K.* in Frl. (uitg.: St. Fr. v. M.W.); 'Maatsch. Werk in Frl.', herdenkingsnummer: 50 jaar kinderwetten; Jaarverslagen Raad v. d. K.; Pro Juventute enz.

KINDERBOEKEN, Friese. Bestaan ruim een eeuw. Reeds de Halbertsma's gaven enkele 'hellingen'* met Fr. rijmpjes. Het eerste boekje was Waling Dijkstra's *Blommekranske for da Fr. berntsjes* (1851), een allegaartje van rijm en onrijm, met enkele aardige versjes, maar met veel dat de moderne lezer ongeschikt acht. Veel beter

was *Memmeboekje foear de lûtse bên*, dat de Hallumer domineesdochter Johanna Frederika Rutgers* 1872 voor eigen rekening liet drukken. Het pseud. Frederika van Hallum deed de vrome abt geen oneer. Nynke van Hichtum (pseud. van S. M. D. Troelstra*-Bokma de Boer) schreef 1908 het eerste ook uiterlijk goed verzorgde kinderboekje *Der wie ris in âld wyfke*, met 16 prenten van Tjeerd Bottema*. Het eerste Fr. jongensboek was *Sipke en ik* (1922) van G. Elgersma*.

Sedert is heel wat verschenen. Wij noemen: S. Kloosterman, *Twi-ljocht-teltsjes* (1928); Omke Jan (J.K. Dykstra), *Fen tsien lytse pykjes* (1929); J. van der Ploeg, *Torda de Sigeunerhou* (1930); N. Haisma, *Simmerdagen* (1930), *De Kar* (1936); Jant Visser-Bakker, *Fen twa lytse famkes* (1932); Barend van der Veen, *Pier Pak, Trije stiennene aepkes, Sikkeman*; E. S. de Jong, *Fan in einekoer, in poepetoer en in lulke boer, Romke*; A. Meester-de Vries, *Moarke*; Inne de Jong, *Jonges fen Gaesterlân*; Tiny Sudema-Mulder en J. Visser-Bakker, *It boek for de Fr. bern*; Diet Huber, *Tutte mei de linten* (stijl Annie M. G. Schmidt) Sedert H. Zijlstra (Harmen Sytstra*) Grimm vertaalde voor de Fr. jeugd is er meer verfrist. W. G. van der Hulsts *Van Bop en Bep en. Brammetje* werd *Fan Jolle, Jeltsje en Janneman* (1933). Geert Jonkman vertelde bekende sprookjes: *De wûndere wrâld* (1950). Vreemd genoeg verscheen een klassiek Nederlands boek als *Afkes Tiental* (al over de wereld verspreid in Engelse vertaling) pas in 1957 in het Fr. Een verhaal van de Amerikaanse Fries Meindert de Jong over zijn geboortedorp Wierum (uitgeroepen tot het beste in de Ver. Staten verschenen jeugdboek over 1955) heet in Fr. vertaling *It tsjil boppe op 'e skoalle*. Verder heeft 'Ús* Fr. berneboek' Bretonse boekjes in veelkleurendmk uitgegeven met Fr. tekst: *De Sniekenigin*, naar Andersen, en *Sindbad en de oaljefanten*.

Zie: Cat. Fr. taal, Prov. Bibliotheek (1941), 132-143; I.H. (1955), 214-218; Rapport over het Fr. op de lagere school van de vereniging van chr. onderwijzers, met lijst van leermiddelen.

KINDERBOOM. Het verhaal, dat de kleine kinderen uit een zeer oude en holle boom komen, was volgens J. H. Halbertsma (Lexicon Frisicum, 204) algemeen verbreid. Deze *K.* stond te Lwd. Achter de Hoven, te Bolsward in Hichtum, te Workum in Ferwoude, te Balk in Wikel (de waterboom), te Beetsterzwaag was het de 'letterboom', z Poppestien, Woudreis.

KINDERHYGIËNE. Sociale *K.* beneden de schoolleeftijd staat onder auspiciën van de Kruisverenigingen (het Groene* Kruis is daarbij het belangrijkste) : 185 consultatiebureaus voor zuigelingen en 37 voor kleuters. De kleuterbureaus vormen nog niet, zoals die voor zuigelingen, een gesloten net over de prov., maar hun aantal groeit regelmatig. Van de zuigelingen wordt 72 pct. op de bureaus gecontroleerd, van de kleuters ca. 25 pct. De zuigelingensterfte is in Frl. altijd laag geweest, maar daalt langzamer dan het

Nederlandse gemiddelde, zodat over 1956 met een sterfte van 19 per 1000 levendgeborenen de voorsprong was verdwenen. De kleutersterfte is hoog, vooral door de vele verdrinkingsgevallen. Kleutersterfte 1955: 17 per 10000 kleuters (Nederland 12). z Gezondheidsdienst in Frl., Schoolartsendienst.

Zie: Leerboek voor Moederschapszorg en K., onder redactie van P. W. Koppius (1957).

KINDERSCHRIK. Boeman. Angst voor de *K.* moet verhoeden dat kinderen dichtbij het water spelen, het koren inlopen of te laat thuiskomen. De namen zijn velerlei: algemeen: 'bern(e)dieven', 'kilekanen' (Menaldum), 'tientoanen' (Het Bildt); voor water: 'boezehappert*', 'wâlmûs' (walmuis, Suawoude), 'wâlhoun' (Trynwalden); voor koren: 'Antsje* mei it tsjil' (Wouden), 'Hantsje* Plus' (Wouden), 'de naakte man' (Het Bildt). Gebruikt in een primitieve pedagogiek, kan de *K.* wel een mythologische achtergrond hebben.

Zie: Leeuw. Cour. (25.5.1957).

KINDERSPELEN. Voor een overzicht van wat in Frl. werd en wordt gespeeld ontbreekt het materiaal. Er is een lijst van ca. 50 Fr. *K.* (Waling Dijkstra, voor 1900), een beknopte inventaris voor onze tijd (Van der Galiën) en enig materiaal (17 scholen) in de enquête van Hallema en Van der Weide. In grote trekken is het verloop als elders. Opvallend is in Frl. het wedstrijdelement al in de lagere-schoolleeftijd, in de kindersport. Vrijwel elke school heeft zijn hardrijderij; er wordt gevoetbald, gekaatst, gekorfbald tegen andere scholen; in Grouw o.a. zijn wedstrijden voor kinderen met eigengemaakte zeilscheepjes. z Ganzenbord, Kwartetspel.

Zie: Waling Dijkstra, Uit Frl.s volksleven (z.j.); S.M. van der Galiën, Hwet wy as bern boarten (1938); A. Hallema J. D. van der Weide, Kinderspelen voorheen en thans (1943).

KINGMA. Eigenerfd geslacht uit Sweins. Wrsch. leven nog afstammelingen in mannelijke lijn; in vrouwelijke lijn vele naamgenoten. Voornaam Ynte frequent. Steenbakkers- en bankiersfamilie te Makkum, later Lwd., behoort ertoe; in de 19de eeuw hieruit liberale politici. Verder een predikantentak (voornamen Hero en Petrus), de *K.*'s van Wommels (Broer, Ate), Beers (waaruit de naamgeefster der *Ottema.*-K.*-stichting), Weidum (waaruit in vrouwelijke lijn de familie *K.* Bolt j es), Baard en Oosterend. -TC-state kwam via Ghemmenich aan de Beyma's. Zo de naam Beyma thoe *K.*

Zie: Romein, Naamlijst, 282, 307, 312, 334, 347, 386, 433; Aanv., 36 Versl. van 's Rijks Oude Archieven XXX (1907), 301; N.B.W. Ix, 515; x, 460; Geneal. Jierb. (1951), 38; (1952) 30.

—, **Marlen Hylkes** (Makkum 16.6.1817-Sneek 16.2. 1901). Steenfabrikant, later kassier. Liberaal lid der Prov. Staten (1850-98), Gedep. Staten

(1850-57, 1863-98), Tweede Kamer (1857-63) en Staatsraad (1864).

Zie: N.B.W. IX, 515-516; Jierb. Gen. Wurkforbân (1952), 30-39.

KINGMA'S, De. Gezin *K.* met zes broers en zusters te Grouw. Wonnen vooral tussen 1880 en 1900 veel prijzen met hardrijden, alleen en in paren; bekend zijn Cornelia, Tjitske, Trijntje, Benedictus, Merk, Marten. De jongens reden ook goed in de 'internationale' langebaanwedstrijden dier jaren, z Hardrijden.

KINGMA'S BANK N.V. Gevestigd te Lwd., opgericht 1869 te Makkum. De familie Kingma had hier eerst een rederij, later een aardewerkfabriek en een olieslagerij. Door hun positie in Makkum deden zij geleidelijk aan bankzaken voor derden. Dan komt een kantoor te Bolsward (1896), te Lwd. (1916). Thans een N.V. met hoofdkantoor te Lwd. en zeven bijkantoren, alle in Frl. De enig overgebleven particuliere bank in Frl. z Bank.

KINGMATILLE (Fr.: *Keimpetille*). Buurschap onder Sweins, tot ca. 1900 met steenfabriek. Ter plaatse van voormalige brug (vervangen door pontveer 1947) over Lwd.-Harlinger Trekvaart, z Harinxmakanaal.

KINNUM. Buurschap op Terschelling, Z.W. van Midsland, aan de zeedijk (48 inw.). Reeds vóór 1000 genoemd.

KIPPENBURG. Buurschap in Gaasterland, Z.W. van Balk, aan de Luts. Hotel; grasdrogerij. Onder *K.* de Wildemarkt*.

KIPPENHOUDERIJ. Wordt in Frl. bedrijfsmatig uitgeoefend sinds 1900 en is na 1918 sterk vooruitgegaan. In dec. 1957 omvatte de kippenstapel 559761 dieren, als volgt verdeeld: de Wouden 78, greidhoek 14, bouwhoek 7, eilanden I pct. De overheidstoelg om de *K.* te bevorderen op kleine bedrijven (2,5—5 ha) in de zandstreken is dus gelukt. De *K.* in Frl. is (behalve de bijna 8 pct. voor de slacht, vooral als uitwijk bij gardeniers*) gericht op de eierproductie, gemiddeld per jaar ca. 112 miljoen stuks. De helft wordt geëxporteerd.

De bedrijven zijn te verdelen in: *a.* fokbedrijven (in Frl. vier), die raszuivere dieren leveren aan *b.* vermeerderingsbedrijven (in Frl. ruim 80, juist in streken met de meeste *K.*), waar gekruist wordt om broedeieren te leveren aan *c.* broedbedrijven (in Frl. 17, met een totale broedcapaciteit van 220 000 kuikens per drie weken), die kuikens leveren aan *d.* de gewone kippenboerderijen (8 à 9000 in Frl.), waarvan de eieren door zgn. verzamelaars worden afgeleverd aan de eierhandelaren, die exporteren en verkopen aan detaillisten. W.O. II was gunstig voor een ouder Fr. kipperas (de zgn. pellen, in vele kleuren), dat naar de smaak van de bezetter te kleine eieren produceerde, terwijl het weinig voedsel vroeg. Buiten de *K.* uit liefhebberij, spelen pellen e.d. nu geen rol meer. De rassen zijn vooral: Witte Leghorn, Rhode Island Red en New Hampshire, waarmee gekruist wordt.

De organisatie in de *K.* is onoverzichtelijk; vele kippenboeren zijn dubbel georganiseerd en slechts een deel van hen bij een speciale Fr. vereniging.

Hiernaast organiseert de Rijksvoorlichtingsdienst voor Pluimveeteelt (die ook profiteert van het werk der selecteurs van grote pluimveevoederfabrieken) regionale kernen. De laatste tijd is zo aanzienlijke verjonging van de kippenstapel bereikt, ten voordele van produktie en produkt. Het uitsterven van de 'kip zonder kop' is te danken aan het vasthouden van de kippen in de 'echte' *K.*, de achteruitgang van de 'kleine' *K.* (veel boeren doen er niet meer aan) en het vertrouwd raken met het verkeer bij loslopende kippen, z Eierhandel.

KISTENFABRIEKEN. Van de 140 kistenfabrieken met 5000 man personeel die Nederland in 1950 telde (de helft met minder dan tien man personeel), bezat Frl. er zes met 862. Naast een bedrijf te Harlingen noemen wij de N.V. Halbertsma*.

KISTKLEED. Zwart kleed, nu van de begrafenisvereniging, vroeger vaak van de diaconie. Wordt over de kist en dan over het graf gespreid. Ook *deakleed* (doodskleed), z Begrafenisgebruiken.

K.I.-VERENIGINGEN, z Kunstmatige inseminatie-verenigingen.

KJIPMANTSJES (Kypmantsjes). Koekjes. Soort mop of bitterkoekje, van speciaal pepernotedeeg, alleen in IJlst. *K.* worden niet meer gemaakt. Naar dit koekje hadden de IJlsters de scheldnaam *K.*

KLAARBERGEN, **Berend Wybe** van, leraar Duits (Akkerwoude 15.2.1913—). Promoveerde 1947 te Groningen op *Das altwestfriesische jüngere Schulzenrecht*.

Zie: B. XI (1949), 1-31.

KLAARKAMP. Cisterciënzer abdij onder Rinsumageest, gesticht 1165 van Clairvaux en Riddagshausen uit; visitatie bij Heisterbach (z Caesarius). Zelf stichtte *K.* de vrouwenkloosters Sion* en Genezareth* en de mannenkloosters Bloemkamp* en Aduard* (1192). Uithoven o.a. in Veenwouden en Timmel (Oostfrl.). De grote invloed van *K.* naar buiten is bekender dan het inwendig leven; het pleit voor *K.* dat abt Gerardus* Jacobi 1570 visitator in N.-Nederland werd. Hij week 1580 uit naar Groningen, vestigde zich na de val der stad in Franeker, waar zijn prior, Gerardus Agricola, het *K.ster* Weeshuis stichtte.

Zie: St. Bonifatiusboek (Nijmegen 1927), 91-109; Vr. F. XXXVI(1941), 149-151; Bijdr. Kerkg. Frl. (Franeker 1951), 34-39; Repert., 399; Mon. Bat. 96-97.

Klaarkamp(st)ermeer. Drooggemaakt meer N.W. van Rinsumageest. Oudste octrooi tot droogmaking (1650); grotendeels voltooid in 1893. Behoort tot twee particuliere polders. N.O. hoek drassig.

Zie: Alg. Dienst Rijkswaterstaat, Beschr. Frl., 394.

Klaarkampsterzijl. Leppezijl. Oude uitwateringssluus van het Leppegebied, nabij *K.* aan het W. einde van de bedijkte zeearm van het Dokkumer Grootdiep. Tegen 1500 verplaatst naar

Dijkslobbe, even W. van Dokkum, 1583 binnen Dokkum. De 'zyl was toen schutsluis. Afdamming van het Dokkumer Grootdiep (1729) maakte Klaarkampsterzyl overbodig.

KLAASESZ, Jules (Ternaard 19.10.1822—Hoorn 17.6. 1897). Secretaris van Westdongeradeel (1847), burgemeester (1862). IJverde voor Fr. taal en zang.

Zie: N.B.W. IX, 521; Fryslân (1926), 72-79.

KLAASESZ, Harmannus Boekhoudt, notaris (Dokkum 13.11.1810-Ternaard 8.10.1876). Broer van Jules K., liberaal voorman, statenlid (1851—67), bevriend met R. Posthumus* en W. van Peyma*, redacteur 'Fr. Courant*'. Liet handschriften na.

Zie: N.B.W. IX, 521-522; Bijdr. en Med. Hist. Gen. Utrecht LVII (1936), 261-326.

KLAAS KNOPFONDS. Opgericht door de oudzeeman Klaas Knop op Terschelling, om de jongens weer het echte schiemanwerk te leren, 's Winters worden geregeld cursussen gegeven.

Zie: Leeuw. Cour. (18.4.1936; 18.12.1948).

KLAAS KUNST. Bijnaam van Klaas Gerrits Wie-ringa, huurboer op Yslumburen onder Achlum (ca. 1673—1741). Jac. Scheltema (1823) achtte hem een zeldzaam vernuft:

'Hij was zeer ver gevorderd in de wis- en sterrenkunde. Het gerucht schonk hem de naam van Toovenaar (tsjoender) en men zeide van hem, dat hij met een helm* was geboren en meer konde zien dan hem goed was; doch over dit eenen ander lachte hij zelf. Bij de hoogleraren H. Venema, W. Loré en N. Ypey stond hij in grote achting. In de overlevering zijn trekken van Faust* op hem overgegaan.

Zie: Stim (15 en 22.3.1957).

KLANDERIJ. Hotel te Lwd. De naam 'calanderij' wijst op voormalig mangel- en glansbedrijf.

KLAPEKSTER. Vogel. Vroeger schaarse broedvogel in Z.O.-Frl., thans nog doortrekker.

KLAPHOUT. Droog, hard hout uit het Oostzeegebied (Memel), door de kuipers gebruikt voor botervaten. z Boter.

KLAPMUTS. Blauwe kom van kraakporselein. Veel in Hindeloper huizen, z Hindeloopen.

KLAPROOS (Fr.: *klaproas*). Plant. Ruige K. het meest op de eilanden. K. en kleine K. in akkers, meest op klei. Slaapbol veel gekweekt op klei, verwildert vaak.

KLASSEN, z Standen.

KLAUWIËR. Vogel. Grauwe K. broedt in klein aantal in Frl., meest op de eilanden.

KLAVER (Fr.: idem). Plant. Witte en rode K. overall zeer algemeen; ook *basteid*-K. vaak gevonden. Aardbei- K. op de eilanden en langs de hele kust, soms vrij ver binnenslands. Vogelpopt-K. op Vlieland gevonden, onderaardse K. bij Oldeberkoop. Hazepootje algemeen op de eilanden, ook elders vaak op zand. Inkarnaat-K. gekweekt; verwildert soms veel in nieuwe bermen. Kleine K.

overall algemeen als onkruid; kleinste K. eenmaal aangetroffen. Liggende K. meest op de eilanden, maar ook elders. K. is verder groenvoeder en/of groenbemestingsgewas. Tot 1950 in de kleibouwstreek veel verbouwd (1881-1901 gemiddeld 1700 ha; 1911-21 1400 ha; 1950-57 400 ha; Nederland 12500 ha).

Voorals witte K. is achteruitgegaan. Deze werd onder vlas ingezaaid en als stoppel-K. als weide voor paarden en schapen gebruikt. Blijft de K. een jaar liggen, dan wordt van de tweede snede wel zaad gewonnen ('blomkjen'). Rode K. (vroeger ook Spaanse K., wrsch. afkomstig van het vroeger vaak als dekvrucht gebruikte Spaanse kanariezaad) wordt meestal onder graan (voor vlas wordt ze te hoog) ingezaaid, levert in de herfst nog een snede, wordt ondergeploegd of blijft een jaar liggen. Levert dan twee sneden, die gehooïd of gedroogd worden. De laatste jaren wordt i.p.v. rode K. ook hopperups-K. als stoppel-K. ingezaaid. Deze K. slaat meestal beter aan, het zaad is goedkoper en de opbrengst in de herfst is zeer goed. Wordt in het jaar van zaaien ondergeploegd.

KLAVERZURING (Fr.: *sûre klaver*). Plant. Stijve K. is een algemeen akkeronkruid op zandgrond. Witte K. in bossen in het zuidoosten der prov.

KLEDERDRACHT. Vrouwen. In de 15de eeuw zal de K. geleken hebben op de Oostfr. van het Hanninga-Trachtenbuch, alleen eenvoudiger. Ook in de zode eeuw waren de vrouwen eenvoudig gekleed. Fr. is, dat de punten van de witte hoofdmutsen onder de kin zijn samengevoegd, terwijl ze in Holland vaak uitwijken. Corn. Kempius* vertelt tegen 1600 over de oude K.

De 16de- en 17de-eeuwse portretten lichten niet in over de volksdracht, wel over die van de adel. Het portret van een zittende, breiende vrouw door de Harlinger schilder Foeke Stapert (Fr. Museum) uit ca. 1710 is de eerste beeltenis die inlicht over de nationale K. Het hoofd bedekt met een witte muts, waarvan een kanten strook als een luifel voor het hoofd uitsteekt. Onder de muts een smal oorijzer met kleine knoppen. De ontwikkeling van het oorijzer* is bekend, die van de muts is veel minder regelmatig. Het strookje kant van dit portret groeit uit tot een enorme luifel, de zgn. Duitse muts, die ca. 1790 op haar grootst is. Over deze muts had men vaak een strooien zonnehoed onder gevoerd met sits. Na 1800 maakt de Duitse muts plaats voor een lange, over schouders en rug ahangende muts, eveneens van Vlaamse kloskant. Deze muts wordt korter en bereikt ca. 1865 de laatste vorm met de diepe pijpvormig gesteven plooiën van Rijselse kant.

In de 19de eeuw werden bij de hoofdtooi vaak met diamanten bezette sieraden gebruikt of op elke slaap één, de zgn. veren, en een grotere over het voorhoofd geplaatst (de voorhoofdnaald). Oorbellen, gouden broches en bloedkoralen met gouden slot komen veel voor; de zilveren beugeltassen, chatelaines, garenwinders houden het midden tussen sieraden en gebruiksvoorwerpen. De bij de hoofdtooi gedragen K. volgde meest de gewone mode, al bleven rok en jak niet lange schort

lang in gebruik. Vrouwen liepen niet altijd in volle pronk. Als huiselijke dracht werd het oorijzer zonder floddermuts gedragen, maar onder het oorijzer altijd twee mutsen, de onderste wit met kanten en gebreid strookje in de hals, waaronder het kort geknipte haar geheel verdween, en daarboven een zwart. Vrouwen uit het volk droegen bij het werk wel op het hoofd gespelde doeken van geruite stof. Nu komen nog vrouwen voor met gebreide of gehaakte witte mutsen, zonder oorijzer. In de 18de eeuw droeg men boven de muts een hoge strooien hoed en na 1900 een kapoethoedje van stijve zwarte crêpe met kralen en veren uit Parijs. Deze ontwikkeling geldt voor de stedelijke burgerij en het platteland; de adel hield zich meestal bij de algemene dracht. De volksdracht gaat nu verdwijnen. Als gelegenheidsdracht is het Fr. kostuum nog populair. Het was ook flatteus.

Zie: Emd. Jahrb. X, II (1893), 1-83; (N. Ottema) Cat. der portrettengalerij van Fr. klederdrachten... (1949); Fr. landb. bl. (23.12.1949); Repert., 320-321.

Mannen. De *K.* der mannen bestond in de 18de eeuw nog uit een steek of platte driekante hoed, een blauwgrijze of rood damasten hemdrok (vest) met zilveren knopen en een korte, over de heupen vallende jas. Volgens W. Dijkstra droegen de mannen geen das, maar een opstaande kraag over het hemd. De broek was kort en wijd (meest van manchester), op hoogtijdagen van laken en altijd zwart. Zwarte kousen, lage schoenen met gespen. Overeenstemming met de Hindeloper *K.* Op een oude afbeelding (wrsch. tegen 1800) draagt de man een ronde, half hoge hoed met rand en lint, een witte das en lange jas, verder een korte, niet wijde broek, *z* Hindeloopen. Nieuw-Fries. Na W.O. II wordt door een groep belangstellenden uit verschillende kring een nieuwe Fr. *K.* gepropageerd, vooral voor hoogtijden en voor volksdansen. Ontwerpster: J. Kars-Stienstrate Lwd. De *K.* is voor deze tijd, doch de hoofdtekken zijn aan de oude ontleend.

Vrouwendracht. jak met hoge of punthals, lange of driekwart mouwen, en zesbaansrok; een bijna driehoekige tipdoek (vóór twee punten tot

Het middel, de achterste bijna tot het middel), half schortje. Tipdoek en schort van dezelfde stof, en op dezelfde manier versierd. Jak en rok van dezelfde stof, géén kunstzij of nylon. Er is feest-, middag- en werkdracht. Geen namaaksieraden: men denkt ook aan zilveren beugeltas en chatelaine* in moderne vorm. De eerste volksdansgroep in volledige nieuwe dracht, was die uit Bergum. Ook het gezelschap-Tetman de Vries* trad er in op.

Mannendracht: niet te wijde pofbroek, even over de knie, kort jasje zonder kraag en revers, even getailleerd, vóór gesloten met twee zilveren knopen op een steeltje; hooggesloten geborduurd vest, voor en achter van dezelfde stof, anders dan jasje en broek; wit overhemd; lange geborduurde das, breed gestrikt. Stoffen hoed met gleuf en niet te brede rand. W., A.; B., G. J. A.

KLEDING, REINIGING. Deze bedrijfsklasse omvat uiteenlopende bedrijven (confectiefabrieken, kappers, lampekappenfabrieken, badhuizen, vervaardiging van modeartikelen enz.). Frl. was in 1950 met 1056 bedrijven en 3546 personen (2,17 pct. van Nederland), waaronder 522 kappersbedrijven met 1024 personen en 259 herenkleermakerijen met 859 personen vrij zwak vertegenwoordigd. Van 1930-50 nam het aantal mensen in deze klasse voor Nederland toe met 57 pct. (Frl. 34).

Afgezien van kappers en kleermakerijen, die in Frl. in normale verhouding aanwezig zijn, moeten genoemd de matrassenfabrieken te Drachten en Suameer en de wasserijen - 11 grote met 330 personen in de steden. In deze klasse verder een gering aantal kleine bedrijven *z* Confectiefabrieken.

KLEEDBAAS. Bij het koolzaaddorsen* de aannemerwerkgever van wie het grote kleed was waarin men dorste, en die de arbeiders aannam. Hij contracteerde met de boer.

KLEFFENS, Eelco Nicolaas van, diplomaat (Heerenveen 17.11.1894-). Van 1939-46 minister van Buitenlandse Zaken, daarna Nederlands vertegenwoordiger in de Veiligheidsraad, ambassadeur te Washington (1947), minister van Staat (1950), gezant in Portugal, voorzitter negende zitting Alg. Vergadering Ver. Naties (1954-55), gezant te Parijs.

KLEFFENS, Reinier van, zakenman en magistraat (Dokkum 29.5.1760-5.2.1838). Lid der vroedschap, Statenlid. Geestverwant van C. L. van Beyma*, moest met hem vluchten (1787). Terug 1795, dan in allerlei functies, hoewel gematigd. Lid nationale vergadering (1797). Ten slotte te Dokkum weer raadslid en later burgemeester (1824-37).

Zie: N.B.W. VII, 978-979.

KLEI. Een grondsoort met veel kleine minerale deeltjes, afgezet door zee of rivieren. Een der 'zwaardere' gronden tegenover de 'lichtere' zandgronden. 'Zwaar' en 'licht' slaan op de weerstand bij spitten en ploegen. Het verschil ligt in het percentage lutum (deeltjes met een korrelgrootte onder 2 *p*). Indeling naar percentage lutum: zand 0-5; lichte zavel 5-12; zware zavel 12-25; lichte *K.* 25-35; zware *K.* meer dan 35 pct. In Frl. vinden wij de *K.* overwegend als *zee-K.* In sommige rivierdalen liggen dunne, zware sedimenten *zgn.* beekleem, een rivierafzetting dus. In het algemeen worden de kalkrijke kwelderrug-gronden en de kalkrijke lichtere kweldergronden als bouwland gebruikt, de zwaardere *K.*-gronden en de *K.*-opveen gronden als grasland.

KLEIBOUWSTREEK, *z.* Ontwikkelingsschap der Kleibouwstreek, Bouwhoek.

KLEIN, Roelof, schilder (Lwd. 6.2.1915-). Lagere akte tekenen, verder autodidact. Werkte in Nederland, België en Frankrijk, woont te Santpoort. Werk van expressionistische allure.

KLEIN BEDRIJF. Het kleine boerenbedrijf is niet makkelijk af te bakenen. Het Fr. woord 'koumelker' (koemelker*) duidt een bepaalde categorie juist aan, evenals 'garnier' (gardenier*) in de bouwstreek. Bij intensieve tuinbouw gelden andere normen voor de bedrijfsgrootte.

De extensievere greide- en gemengde bedrijfjes wenst de georganiseerde landbouw op te trekken tot een 15 ha, met werk voor anderhalve man. Dan is er sprake van een zelfstandig en sociaal-economisch verantwoord bedrijf. Daarheen leidt een lange weg; ruilverkavelingen* en saneringen* zijn de voornaamste middelen. Vele kleine boeren hebben een moeilijk bestaan. Soms doet de vrouw het bedrijfje en werkt de man buiten de drukke weken in een fabriek. Daardoor hoort men niet zoveel van de moeilijkheden. Het kleine boerenbedrijf komt in Frl. het meest voor in de Wouden.

KLEIN DIEP, Het, boezemwaterschap in Ooststellingwerf (1600 ha), opgericht 1953. Doel: verbetering en onderhoud als waterlossing van het gelijknamige riviertje en een andere waterleiding. Het waterschap is de voortzetting van de particuliere polder 'Klein-diep Riemsloot'.

KLEINE BOUWHOEK. De streek Z.O. van Harlingen, met de dorpen Arum, Kimsward en Witmarsum. z Bouwhoek.

KLEINE GEEST (Fr.: *Lytse Geest*), a. buurschap ten westen van Tietjerk, op diluviaal eilandje in uitgestrekt laagveen, waar thans het gelijknamige boezemwaterschap bestaat; b. boezemwaterschap in Tietjerksteradeel (2463 ha), opgericht 1955-56, nadat daar o.l.v. een door Ged. Staten benoemde commissie, voor rekening van de Staat, op grote schaal gronden - veel boezemland en veenpetten - waren aangekocht, verbeterd, herverkaveld. Tegelijk werden bedijking en bemaling verbeterd en in één hand gebracht. Nu kon 56 km dijk worden teruggebracht tot 17. Door dit alles kunnen tien kleinere waterschappen, o.a. Tietjerk, Oude Miede, Rustenburger Veld, Kleine Geestmer Landweg wrsch. verdwijnen. Het gebied, dat grotendeels slechts per vaartuig bereikbaar was en in de storm- en regenperiode van 1950 nog blank stond, is voor het verkeer ontsloten; boerderijen zijn er gesticht.

KLEINE WIELEN. Complex van plassen (z Wiel) onder Rijperkerk in Tietjerksteradeel. Paviljoen, natuurbad, kampeertrein. 5 km O. van Lwd. In het plan Kleine* Geest is hier een recreatieterrein geprojecteerd.

KLEITERP, Luitjen Freerk, onderwijzman (Nes, Utingeradeel, 22.11.1899—). Hoofd uloschool te Amsterdam, hoofdinspecteur lager onderwijs in de derde hoofdinspectie (1946). Had groot aandeel in onderwijsvernieuwing* in Frl.

KLEUTERSCHOOL, z Schooltypen.

KLEY, Paulus Jansz., Amsterdams koopman (1582— 5.9.1655). Liet 1632-37 de Wargaastermeer droogleggen. Zijn grafsteen nu aan de weg door de polder. z Lootsma, S.

Zie: Vr. F. XXXIV (1937), 104-121; Leeuw. Cour. (29.10 6114.11.1935).

KLIF. Steil uit het water oprijzende kust. Gewoonlijk treedt het verschijnsel bij harde gesteenten op, soms ook bij onverharde, als nl. de erosie door het zeewater snel genoeg gaat om een steile wand in stand te houden.

Frl. heeft er een voorbeeld van in de nu niet meer als zodanig bestaande *K.en*, waar het keileemgebied van Gaasterland aan de Zuiderzee grensde. Door de afsluiting van de Zuiderzee is de erosie opgehouden en de *K.en* zijn vervallen. Een tweede voorbeeld is de duinkust van de Waddeneilanden, als de zee de buitenste duinreep aantast. Dit gebeurt aan de westzijde der eilanden, als een stroom van de buitendelta vlak onder de kust langs gaat (z Delta). Bij uitzondering kan het aan de binnenzijde der eilanden optreden (Dellewal op Terschelling). Ten slotte zijn de steile wandjes waarmee vaak de kwelder aan het wad grenst eigenlijk miniatuur *K.en*.

KLIMAAT. De wetenschappelijke belangstelling voor het *K.* is al oud; er zijn aantekeningen over temperatuur, barometerstand, wind, neerslag en luchtgesteldheid van de Franeker hoogleraren R. Andala* (1709-12) en J. H. van Swinden* (1771-89). Een plan van de Fr. Akademy om met het K.N.M.I. het *K.* uitvoerig te beschrijven is afgestuit op gebrek aan langdurige waarnemingsreeksen uit verschillende delen van Frl.

Temperatuur. Door het zgn. stadseffect zijn in Lwd. de minima hoger dan in Akkrum. De invloed van de zee is duidelijk in de cijfers van het lichtschip Terschellingerbank. De jaarlijkse temperatuurschommeling is op deellanden kleiner dan op de wal; de zomer minder warm, de winter minder koud; het minimum valt er in febr., het maximum in aug., dus een maand later dan elders. Uit vergelijking van de cijfers apr.-mei en sept.-okt. blijkt dat het voorjaar aan zee koeler is, de herfst warmer dan in het binnenland.

Maand- en jaartemperatuur in graden Celsius

	Terschellinger Bank	Akkrum	Lwd.	De Bildt
januari	4,7	1,5	1,9	2,3
februari	4,2	1,9	2,1	2,5
maart	5,2	4,2	4,4	4,9
april	7,0	7,3	7,5	7,8
mei	11,0	12,1	12,0	12,4
juni	13,2	14,5	14,4	14,8
juli	16,1	16,6	16,0	16,6
augustus	16,4	15,9	15,7	16,0
september	15,3	13,5	13,4	13,6
oktober	12,0	9,2	9,6	9,6
november	7,6	4,5	5,1	5,0
december	6,1	2,4	2,8	2,9
Gemiddeld	9,9	8,6	8,8	9,0

Uit onderstaande tabel blijkt ook de nivellerende invloed van de zee. De pijlen geven de richting aan van het temperatuurverloop; het gemiddelde dagelijkse maximum bijv. is in juli 20 gr. C. in het westen en 21,5 gr. C. in het oosten van Frl.

	Januari	Juli
	Graden Celsius	
Gemid. dagelijks max.	4,3-3,9 (W→O)	20,0-21,5 (W→O)
Daggemidd. (24 uren)	2,5-1,5 (W→O)	16,0-16,6 (N→Z)
Gemid. dagelijks min.	0,9-1,0 (W→O)	12,5-11,5 (W→O)

Het aantal zomerse dagen (maximumtemperatuur boven 25 gr. C) is in Frl.

ca. 10. Het aantal vorstdagen (minimum onder 0 gr. C) 60-75; het aantal ijsdagen (maximum onder 0 gr. C) 9-12. De laagste cijfers gelden voor het noordwesten; de hoogste voor het zuidoosten.

Wind. Het aantal depressies over Frl. is groter dan over het zuidoosten van Nederland; volgens Braak in de wintermaanden (dec., jan., febr.) 40—50 en in Limburg 10—20; over het hele jaar in Frl. 160-180, in Limburg 100—120. Daardoor heeft Frl. veel harde wind: de gemiddelde windsnelheid in Limburg is ca. 4 m per seconde, in Z.O.-Frl. ruim 5 m en op de Waddeneilanden meer dan 7,5 m.

In het open westen en noorden van Frl. waait het vrijwel altijd; dat maakt de winterse kou vaak onaangenaam en het *K.* ruw. De naar het zuidoosten scheefgegroeide bomen demonstreren overal langs de kust de invloed van harde wind; daarbij komt de schadelijke invloed van het zout dat de wind meevoert. In Gaasterland bleek de remmende invloed van de wind op de boomgroei belangrijk verminderd na de ontzilting van het IJsselmeer. Windhozen in Frl. meer dan elders; soms verwoestend, zoals in de laatste jaren te Haulerwijk, Beetsterzwaag en Huis ter Heide.

Neerslag. Bewolking, zonneschijn en neerslag wijken weinig af van die in andere provincies. Dit blijkt uit bovenstaande tabel; daar is volgens Van **E verdragen** de gemiddelde maandelijkse neerslag gegeven in procenten van de jaarsom, die in millimeters is opgenomen. Men kan hieruit dus de maandelijkse neerslag berekenen. Het verschil in maandlengte is geëlimineerd. Minima zijn enkel, maxima dubbel onderstreept.

De gemiddelde jaarlijkse neerslag is in Frl. ca. 700 mm. In de strook over Harlingen-Lwd.-Groningen valt de meeste regen. Het voorjaarsminimum is aan de kust het duidelijkst, ook de maand juni heeft daar minder neerslag dan in de Wouden. Het kustgebied heeft in de herfst de meeste neerslag; in het zuidoosten valt het maximum in de zomermaanden.

Onweer. Op de Waddeneilanden 23 onweersdagen, in het grootste deel van Frl. 27 in het noordwesten, de

bouwhoek meer dan 30: in de zomer de meeste onweersbuien, in de winter stormonweer, vooral aan de kust. w., M.

Zie: Hemel en Dampkring (1948); E. van Everdingen, in: Handb. der geografie van Ned. I (1949).

KLIMOP (Fr.: *klimmerblêd*). Vooral in het oosten (bossen en wallen). Ook op de klei.

KLINKENBERG, Willem Frederik Karel, theoloog (Wassenaar 23.10.1838-Voorburg 17.11.1921). Stond te Irsum, Bozum en Lwd. (1878-1904). Evang. predikant. Werkte voor Diaconessenhuis en zending. Schreef vele artikelen.

Zie: B.W.P.G. V, 10-12.

KLINZE. Landgoed te Oudkerk, tegen 1700 gebouwd door Hessel van Aysma (Aysma-state). Spoedig verkocht aan een lid 'der familie Van

Baerdt van Smi-nia*. Sedert door deze familie bewoond. Tegenwoordige tuinaanleg is van L. P. Roodbaard* (ca. 1820).

KLIPSCHILDA, clepsceda. Belasting door Friezen aan Noormannen (bijv. Godfried*, 882-885) betaald. De Noormannen accepteerden slechts goed in het schild klinkende munt (cleppa: klinken). Later is *K.* vervangen door de 'huuslaga' of 'husloth*'.
Zie: I. M. Gosses, Verspreide geschriften (Groningen 1946), 130-151. KLIS (Fr.: *kladde*). Plant. Gewone *K.* alleen algemeen.

KLOEKE, Gesinus Gerhardus, filoloog (Schagen 10.7. 1887-). Sedert 1934 hoogl. te Leiden. Schreef over de *Hollandse expansie in 16de en 17de eeuw* (1927) gaf met J. Haantjes* Fr. bruiloftsgedichten uit (1929) en schreef verschillende voor de Fr. filologie belangrijke opstellen (*Verz. opstellen*, 1952).

KLOK, kerk-*K.* In de oudste chr. tijd had men geen uurwerken. De aanvang der kerkdiensten en de tijden voor het gebed moest de *K.* dus aangeven. Daarmee regelde het luiden ook het dagelijks leven, arbeids- en etenstijden. Dit bleef zo, ook na de hervorming, ook toen in ieder huis een *K.* kwam en de horloges talrijk werden, z Schaft- en maaltijden. Voor de Duitse *K.en-roof*, die 21.7.1942 begon, had Frl. ca. 400 *kerk-K.en*, van vóór 1800. Het is niet precies bekend hoeveel verloren zijn gegaan. Gelukkig zijn de alleroudste gered (de zgn. *M-K.en*).

De oudste *K.en* zijn niet gedateerd, maar er zijn er van voor 1300. Die van Schillaard (nu in Fr. Museum) is wrsch. uit 1284, die van Roodkerk uit 1306. Vele van deze *K.en* hebben opschriften, die reizende en later gevestigde *K.en-gieters* noemen, zo Stephanus (1312-46), H. Kokenbacker (1457), St. Butendiic (1458-72), G. v. Wou (1477-1527), W. Wegewart (1561-1619), Hans Falck (1616-39), A. Obertin (1623-35), Jac. Noteman (1633-49), J. Balthasar (1650-63), Petr. Overney (1670-1711), Cl. Fremy (1699), J. A. de Grave (1704-28), Crans (1722-54) en J. C. Borchhard (1739-76).

Klokkenmakers, z Uurwerkmakers.
Klokkestoel (Fr.: *klokhús*). Samenstel van balken en stijlen, bekroond door een zadel-, wolf s- of peervormig dak, waarin de *K.en* hangen. Blijkens 18de-eeuwse afbeeldingen zijn ze sedert weinig veranderd. Oorspronkelijk in het oosten, zuidoosten en zuiden, vrijwel steeds naast eenvoudige kerkjes zonder toren. De geringe welstand der parochies in de M.E. zal ertoe geleid hebben. Na W.O. II zijn niet alleen klokke-stoelen gerestaureerd, maar ook enkele nieuwe verzeen: Buweklooster, Twizelerheide. Buiten Frl. enkele in de kop van Overijssel, Drente, Groningen. → Sint-Thomasluiden.

Zie: T.K.N.A.G. (1939), afl. 4, 488-501.

Klokklipping. Vergaderingen, kerkelijke zowel als wereldlijke, werden tijdens de Republiek door het luiden der *K.* aangekondigd en eerst daarmee

wettig. In tijd van gevaar (oorlog, brand) werd de gemeente zo bijeengeroepen.

Klokluiden (volkskundig). In de volkskunde heeft de *K.* een eigen plaats. Het volk let op het geluid, getuige een rijmpje, dat de Boornbergumer *K.* een 'belle', de Korteheemster een 'skelle' of 'brommer', de Beetster een 'brommer', de Beetsterzwaagster een 'sjonger' noemt, van de Olterterpster *K.* getuigt, dat hij mooi luidt, maar dat Zuiddrachten de kroon spant.

Ook 'hoort' men allerlei in de klokkestem: 'Ga naar kerk toe' (de Oldehove), 'Arm Dokkum' (Dokkum), 'Katlijk, rijk dorp, stoelen en banken' (Katlijk), een bevestiging of een ontkenning van hetgeen men overweegt ('Trouw niet' of 'Trouw wel'), terwijl het volksgeloof uit de klank van de *K.* een sterfgeval voorspelt ('Er hangt iemand aan de *K.*'). De sage kent de gestolen *K.* (Snekers stalen die van Goingarip; 'bisschoppen' die van Siegerswoude; Fransen die van Ureterp), de verzonken *K.* (Tjeukemeer, Wartena, Bonifatiuskapel of Kapelle-pôlle bij Wynjeterp), de door de duivel te water geworpen, ongewijde *K.* (van St.-Odulfsklooster in de Fluessen, van Westergeest in de Dollen, een onbekende *K.* in een poel bij Veenklooster).

Er wordt geluid om de tijd aan te geven (tijdluiden*), bij overlijden en begrafenis, bij kalenderfeesten (Sint*-Thomas, oudejaarsavond*), bij heuglijke gebeurtenissen voor land en volk, om aan te geven of er ochtendkerkdienst wordt gehouden (op zaterdagavond : 'dûmny lûkt in skjijn himd oan', dominee trekt een schoon hemd aan) en om de gelovigen op te roepen. In de 19de eeuw was het *K.*-luiden vooral in de Wouden op zaterdagavond een vermaak voor de jongelingschap, die trachtte 'mooi' te luiden (kloksturen*). Ten slotte schijnt men in de M.E., getuige de opschriften, ook te hebben geluid tegen onweer en demonen.

Klokopschriften. De opschriften spreken, behalve van de maker, ook van de plaats der *K.en* in het volksleven en weerspiegelen het religieuze besef van voor en na de hervorming. Ze zijn in het Latijn of in het Hollands. Voor 1942 waren er twee Fr. opschriften: Winaldum (1904) en Ureterp (1932), op de nieuwe *K.en* veel meer. Een bekend oud opschrift is: 'Vox mea vox vite, voco vos ad sacra venite; vivos voco, defunctos plango, fulgura frango' (Mijn stem is de stem des levens, ik roep u tot het heilige, komt; de levenden roep ik, de doden beklag ik, de bliksems breek ik). Zo na de hervorming wel een oproep om de dood te gedenken, die niemand spaart. Op de oudste *K.en* afbeeldingen van heiligen, na 1580 wapens of namen van kerkvoogden. Een enkele keer herinneren *K.en* aan historische feiten: Kimswerd (1515), Tjummarum (1531). De opschriften zijn soms duister (Langedijke). Zowel voor de kennis van het godsdienstig leven als voor heraldiek* en genealogie* hebben de *K.en* waarde. Na het onvolledige en onnauwkeurige werk van G. H. van

Borssum Waalkes* moeten de resultaten van het onderzoek van A. L. Heerma van Voss* (1942) nog in boekvorm verschijnen, aangevuld met de opschriften van na W.O. II.

Zie: Vr. F. XVI (1886), 145-307; XVIII (1895), 1-188; XIX (1900), 41-182; Versl. Fr. Gen. (1885-86), 1-15; Leeuw. Cour. (4.5.1955).

Klokslag. Rechtsgebied van stad of dorp, buiten de eigenlijke stads- of dorpskern. De bewoners van de *K.*-slag werden wel uit- of buitenburen genoemd, tegenover de in- of binnenburen. Daar de kerk vanouds de plaats van het gerecht was, kan de uitdrukking *K.*-slag wijzen op het 'te merk en te kerk gaan' bij een bepaalde kerk, wat de verplichting meebracht, bij 'klokkleppinge' te wapen te komen. Verschillende steden hadden, of maakten aanspraak op een *K.*-slag die delen van de omliggende grietenijen omvatte, wat tot vele jurisdictiegeschillen aanleiding gaf. z Buurschap, Buitenburen.

Zie: Vr. F. XXXVI(1941), 102-130.

Klokstouwenland. Land van de kerk (kosterij), waarvan de koster de opbrengst kreeg. Hiervoor onderhield hij de touwen van de *K.* en luidde die. Er waren vroeger meer *K.en* en zij werden vaker geluid dan tegenwoordig. In de M.E. was de koster hulpgeestelijke. *K.s*-touwenland nog te Brantgum.

Zie: Fr. Plaknammen II, 78-81.

Kloksturen. Luiden van de *K.*, waarbij de ene luider de grote *K.* in beweging brengt en de andere de kleine ('stjûrklok') zo luidt, dat een zgn. vierkante slag ontstaat, waarbij op het bam van de grote het bim van de kleine *K.* volgt. Het *K.*-sturen vereist kracht, oefening en scherp gehoor. Het aantal bekwame *K.*-stuurders neemt af. Wordt vooral in de Wouden beoefend.

KLOK, De, weekblad (1888-1913). Begonnen als blad der Volkspartij* in de districten Schoterland en Wolvega, werd 'De *K.*' het orgaan van G. L. van der Zwaag*, die jaren de redactie voerde en de meeste artikelen schreef.

Er waren ruim 1000 abonnees, maar de invloed in de Zuidoosthoek was groot. De *K.* vormde een vrije tribune, waar allerlei klachten aan de orde kwamen. De ideeën van het vrije socialisme vonden weerklank. Toen v. d. Zwaag lid van Ged. Staten werd (1907), kreeg hij W. Havers naast zich als redacteur. Het blad kon zich niet meer handhaven, was vakblad van de Landarbeidersbond (1911-13), en verdween toen.

Zie: N. v. Frl. (17.12.1937-4.2.1938); Wumkes, Paden II, 390-395.

KLOKJE (Fr.: idem). Plant. Het zand-*K.* vindt men in het zuiden, vooral in Gaasterland. Andere soorten soms verwilderd.

KLOMPSTUK, z Plankstuk.

KLOOSTER. Gemeenschappelijke woonplaats van mannen of vrouwen (afgezien van enkele dubbel-*K.s*), die zich bij gelofte hebben verbonden tot dienst aan God volgens de regel van hun orde of congregatie. Hoewel het *K.*-wezen al voor 400

ontstaan is en de kerstening het werk was van monniken (benedictijnen), had Fr. voor 1100 maar één echt K.: Fos-werd*. Daarna groeide het aantal K.s, maar ca. 1580 zijn alle verdwenen. De inw. kregen pensioen (mits ze zwegen) of weken uit; slechts enkelen traden in dienst der herv. kerk of oefenden in het geheim r.k. zielzorg uit.

Omtrent de economische betekenis der K.s geven slechts enkele rekenboeken uit de 16de eeuw een indruk (van hun landbouwbedrijf). Kerkelijk waren vooral do K.s der augustijner koorheren, de norbertijnen en der bedelorden van belang, z Haskerconvent. Cultureel stonden de K.s open voor invloeden van buiten: knust, wetenschappelijke tradities; ze leverden ook do geschiedschrijvers. Later, toen veel vreemdelingen intraden, verbreidden ze het Nederlands.

	Gesticht		Opgeheven	
	m	vr	m	Vr.
Tot 1100	1			
1100-1150	1			
1151-1200	8	4		
1201-1250	4	3		
1251-1300	2	3		2
1301-1350	2	1		
1351-1400	1			
1401-1450	3			
1451-1500	5	7	1	1
1501-1550	1	2	2	
1551-1569	1		1	1
1570			3	
1572-1580			20	20
1581-1593			1	1
onbekend	2		1	6

Bij de opheffing der K.s is veel vernield dat over hun geschiedenis en cultuur had kunnen inlichten. De meeste gebouwen verdwenen spoedig; van de inventaris, ook de boeken, bleef zelden iets over (koorbanken en orgeltje te Bolsward, enkele stadskerken, wat handschriften). Na de grondwet van 1848 zijn in Fr. 21 K.s gesticht

	m	vr
1850-1875		4
1876-1900		3
1901-1925	1	3
1926-1950	1	7
1951-1957		2

D K.s worden alle op hun trefwoord behandeld.

Kloostergoed. Goederen in de M.E. door schenkingen aan de K.s gekomen in een omvang die niet voor elk K. na te gaan is (Bloemkamp had 1514 3425 ponde-maat, Sion bij Nijwier 1725; in Leeuwarderadeel was toen 25 pct. van de grond K.-goed). Een deel werd verpacht, het 'corpus' door het A. zelf geëxploiteerd. Ook de bedelorden bezaten iets.

De goederen van enkele K.s kwamen 1570 aan het bisdom Lwd., 1579-80 aan het gewest. De Statenresolutie van 30.3.1580 gelastte het overige K.-goed te seculariseren door overeenkomsten met de conventualen, waarmee al was begonnen. Daardoor kwam het goed der land-K.s meest aan het gewest, dat de grootste landeigenaar van Fr. werd; het leverde in 1600 f 106 702 op, voor oorlog, kerk en onderwijs. De zwaar op

de Staten drukkende Unielasten dwongen tot verkoop, vooral 1638-40. Zo kwam het K.goed, land met boerderijen, de K.-plaatsen, meest in handen van de adelen andere grootgrondbezitters. De goederen der stads-K.s en enkele andere werden door de stadsbesturen gebruikt voor kerk, gasthuizen, onderwijs e.d.

Zie: L. J. van Apeldoorn, De kerkelijke goederen in Fr. (1915) 369-472.

Kloosterhervorming (observantiebeweging). Terugkeer tot strenge regels en gebruiken in de 15de eeuw. Nodig geworden door de invoering van dispensaties en niet K.-lijke gewoonten.

De beweging sloot aan op het werk van Ruusbroec en Geert Grote, en begon onder de augustijner koorheren (stichting van Windesheim, 1386; van Thabor, 1406; hervorming van Ludingakerk en Bergum, 1429; Haskerconvent, 1465), werkte door onder de franciscanen (Bolsward, 1474), dominicanen (uitgaande van Rotterdam, 1444; Lwd., 1476), karmelieten (Woudsend, 1479) en benedictijnen (uitgaande van Bursfeld, een stichting van Heinric* van Nordheim; Hemelum, 1495; Foswerd, 1551). Bloemkamp hervormde op eigen gelegenheid (1424), o.a. door de conversen uit te laten sterven; Nijklooster volgde (1436).

Kloosterlijsten. Na ca. 1200 van enige kanten aangelegd. Geven soms aanwijzingen over weinig bekende K.s.

Zie: B. X (1948), 136-139.

Kloosterorde. Vereniging met bindende regels. In de oude, landbouwende orden (z benedictijnen, cisterciënzers, augustijner koorheren, norbertijnen) staan de abdijen op zich zelf; in de jongere (bedelorden, kruisbroeders) is de orde een algemene broederschap met centralisatie van het bestuur bij algemene en provinciale oversten. Na 1215 mogen geen nieuwe orden meer worden opgericht, maar het genootschap van Jezus (jezuïeten) en de vele missiecongregaties hebben toch het karakter van een sterk georganiseerde orde.

Voormalige en tegenwoordige kloosters in Friesland. Voormalige kloosters in de grietenijen: *Ferwerderadeel*: 1. Mariëngaarde; 2. Foswerd, bij Ferwerd; 3. Genezareth-Garnewerth. *Oostdongeradeel*: 4. Sion, bij Nijwier; 5. Templum Domini, Weerd of Waard bij Morra. *Barradeel*: 6. Mariëndal Lidlum, 7. Bethanië, Tjummarum. *Franekeradeel*: 8. Ludingakerke; 9. Achlum; 10. Maria-Magdalenaklooster, Tsjum. *Menaldumadeel*: 11. Mariëenberg, Aengum of Anjum; 12. Berlikum; 13. Franjum. *Leeuwarden*: 14. Fiswerd; 15. Galilea. *Tietjerksteradeel*: 16. Bethlehem, Oudkerk; 17. Bergum; 18. Barraconvent Bergklooster; 19. Sinaï, Siegerswolde. *Dantumadeel*: 20. Klaarkamp, bij Rinsumageest; 21. O.L. Vrouw ten Berge of Sionsberg. *Kollumerland*: 22. Olijf berg., Veenklooster; 23. Galilea, bij Burum; *Wonseradeel*: 24. Oegeklooster; 25. Oldeklooster of Bloemkamp; 26. Vinea Domini, bij Pingjum; 27. Makkum. *Baarderadeel*: 28. St. Michaëlsberg, Monnikebajum; 29. Westerwird, tussen Beers en Jorwerd. *Smallingerland*: 30. Vlierbos; 31. Smalle Ee - Smelna. *Achterspelen*: 32. Buweklooster, Maria's graf; 33. Gerkesklooster, Jerusalem; *Wymbriseradeel*; 34. Thabor; 35.

Nijklooster of Aula Dei, Scharnegoutum; 36. Groene Dijk, bij Sneek; 37. Nazareth, Idsega; 38. Woudsend. *Rauwerderhem*: 39. Engwird, bij Rauwerd. *Sneek*: 40. Sint Jansberg. *Utingeradeel*: 41. H. Maria in Bethlehem, Aelsum, bij Oude Schouw; 42. Nes, bij Akkrum. *Opsterland*: 43. Marienhof, Bakkeveen. *Workum Heidenschap*: 44. Kartuziers. *Hemelumer Oldeferd*: 45. St. Nicolaas, Hemelum. *Haskerland*: 46. Haskerconvent, Maria's Rozendal. *Engwirden*: 47. Luinjeberd, Steenkerk of Mariënbos. *Ameland*: 48. Foswerd, bij Nes. *Griend*: 49. Kloosterschool van Mariëngaarde. *Schiermonnikoog*: 50. Uithof van Klaarkamp. *Schoterland*: 51. Oudeschoot. Voormalige kloosters in de steden: *Leeuwarden*: 52. Predikheren of Dominicanen; 53. Minderbroeders of Galileaklooster (15); 54. St. Catharina of Witte Nonnenklooster; 55. St. Anna of Grauwe Bagijnenklooster (Fiswerd, 14). *Dokkum*: 56. St. Bonifatius. *Franeker*: 57. Jerusalem, Kruisbroeders. *Bolsward*: 58. Proostdij 't Zand (eertijds te Pingjum, 26); 59. Minderbroedersklooster; 60. H. Geestklooster. *Sneek*: 61. Kruisbroedersklooster; 62. Grauwe Bagijnen. *IJlst*: 63. Karmelieten en of O.L.Vr. broeders. *Sloten*: 64. Augustijner Eremieten. *Workum*: 65. Mariënakker; 66. Hospitaal Grauwe Bagijnen. *Staveren*: 67. St. Odulfus (later naar Hemelum, 45); 68. Reg. Kan. St. Augustians.

Thans bestaande kloosters en andere religieuze vestigingen: *Witmarsum*: a. Augustijnen-Eremieten. *Drachten*: b. Franciscanen, met uithoven: b¹. Oosterwolde, b⁸. Gorredijk, b³. Bergum, b*. St-Jacobi Parochie. *Leeuwarden*: c. Franciscanessen van Bennebroek; d. Franciscanessen van Munster; e. Zusters van *Liefde*. *Franeker*: f. Franciscanessen van Bennebroek. *Harlingen*: g. Zusters van St. Jozef. *Sneek*: h. Gezelschap van Jezus, Maria, Jozef; i. Zusters van Carolus Borromeus. *Bolsward*: j. Franciscanessen van Bennebroek. *Workum*: k. Gezelschap van Jezus, Maria, Jozef. *Rijs*: l. Dochters van O.L. Vrouw. *Bakhuizen*: m. Zusters van Carolus Borromeus. *Blauwhuis*: n. Arme Zusters van het Goddelijk Kind. *St. Nicolaasga*: o. Zusters van O.L. Vrouw. *Joure*: p. Zusters van St. Jozef. *Heerenveen*: q. Franciscanessen van Denekamp. *Wolvega*: r. Zusters van St. Jozef. *Oosterwolde*: s. Franciscanessen van de H. Familie. *Drachten*: t. Ongeschoeide Karmelietessen; u. Kleine Zusters van St. Jozef.

Naar de levensstijl onderscheidt men orden van *clerici* (jezuïeten, missiecongregaties) en *kanunniken* (augustijner koorheren, norbertijnen, kruisbroeders) enerzijds, van *monniken* (benedictijnen, cisterciënzers) en *mendicanten* (bedelorden) anderzijds; verder zijn er de *kluizenaars* (kartuizers). Vele orden zijn mengvormen (dominicanen, augustijnen). Naar het doel kan men de orden indelen in overwegend *beschouwende* (benedictijnen en cisterciënzers met hun vrouwelijke takken, kartuizers, norbertinessen, regularissen, de tweede orden der bedelorden), overwegend *actieve* (hospitaalridders, Duitse orde, broeders van het gemene leven) en *gemengde* (norbertijnen, bedelorden, tertiariënen). Al deze orden waren in de M.E. in Fr. vertegenwoordigd.

Na de invoering van de hervorming bleven van sommige orden afzonderlijke leden werkzaam; weldra kwamen als missionarissen jezuïeten, franciscanen, dominicanen en kapucijnen, maar tot de stichting van een *K.* kwam het pas met de komst van de augustijnen in Witmarsum (1903), gevolgd

door de franciscanen in Drachten (1933).

Zuster-K.s waren er al meer en eerder. Een ervan (karmelietessen Drachten, 1936) is alleen beschouwend; de andere wijden zich aan onderwijs, ziekenverpleging en verzorging van bejaarden. Ze behoren tot diverse congregaties, soms rechtstreeks aan de paus, soms aan een bisschop onderworpen. Vele ervan kunnen gerekend worden tot de franciscanessen, d.w.z. hun regel is gebaseerd op de derde regel van Franciscus, nl. de religieuzen, penitenten of franciscanessen van Bennebroek (gesticht te Rotterdam, 1847, moederhuis te Bennebroek 1920), gevestigd te Bolsward (1850), Lwd., Grote Kerkstraat (1851), Franeker (1853); Kongregation der Krankenschwestern zu Sankt Mauritz of franciscanessen van Munster te Lwd. (1850), St.-Bonifatius-hospitaal (1883), Rijs (1927-41); kleine zusters van St.-Jozef (Heerlen 1872) te Drachten 1943); franciscanessen van de heilige martelaar Georgius (Thuine/Eemsland, 1857, naar Denekamp, 1875) te Heerenveen (1951); franciscanessen van de Heilige Familie (Eupen, 1857, provinciaal te Nijmegen) te Oosterwolde (1957). De verdere congregaties vertonen onderling groter verschillen; het zijn: de zusters van liefde (Tilburg, 1832) te Lwd., Amelandshuis (1860); gezelschap van Jezus, Maria en Jozef (Amersfoort, 1822, naar Den Bosch, 1871) te Sneek, Leeuwarderdijk (1881), Workum (1887); barmhartige zusters van St.-Carolus Borromeus (Nancy, 1652, noviciaat in Den Bosch) te Sneek, ziekenhuis (1903), Bakhuizen (1939); arme zusters van het Goddelijk Kind (Amsterdam, 1852) te Blauwhuis (1904); zusters van St.-Jozef (Amersfoort 1841, '78) te Harlingen (1915), Joure (1929) en Wolvega (1934), zusters van Onze Lieve Vrouw (Amersfoort, 1822) te Sint Nicolaasga (1931); dochters van Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart (Issoudun, Frankrijk, 1882, hoofdklooster voor Nederland te Tilburg) te Rijs in het kinderkoloniehuis 'Mooi Gaasterland' (1947).

Kloosterplaatsen, z Kloostergoed.

Kloosterzegels: Van verschillende Fr. *K.s* zijn zegelstempels en -afdrukken bewaard, van belang voor de heraldiek*, evenzeer voor profane, kerk- en kunstgeschiedenis. In W. A. Beelaerts van Blokland e.a., *Ned. K.-zegels voor 1600* (1935 e.v.) zijn tot nog toe zegels van Bloemkamp, Bolsward, Dokkum, Foswerd, Gerkesklooster, Hemelum, Klaarkamp, Lidlum, Mariëngaard, Nijklooster, Smalle Ee en Staveren afgebeeld, z Kerkzegel.

KLOOSTERMAN, Jan Ritskes, boer (Twizel 23.2. 1847-17.2.1914). Schreef Fr. natuurpoëzie met religieuze inslag: *Fr. wâldblomkes* (1883), *Finneblomhes* (1907), *Fr. stikken* (1912).

Zie: Slj. en Rj. (1914), 136-139; (1921) 464-467; LH. VIII (1926), 422 e.v.; Kalma, Fr. Skrift, III. 18, 88-94; Fr. Jierb. (1941), 36-41; Wumkes, Paden IV, 647-651; Tsj. (1956), 203-204, 338-343; Repert. 258; Piebenga (1957), 165-166.

KLOOSTERMAN, Simke, dichteres en schrijfster (Twizel 25.11.1870-Lwd. 5.12.1938). Dochter van J. R. K. Lyrische en aristocratische instelling. Debuteerde in het Nederlands, maar schreef na 1898 alleen Fr., eerst ook onder pseud. 'In Frysk famke'. Sfeer en taal van het werk dikwijls bepaald door de mystiek van haar geboortestreek; munt meer uit door sfeer- en milieubeschrijving dan

door dramatische kracht; historische visie in *It Jubeljier* eenzijdig; boerenroman *De Hoara's fen Hastings* eerder neoromantisch dan naturalistisch. → Roman.

Wrk.: gedichten: Ruth. In hânfol ieren (1910, ook proza), De wylde fûgel (1932, vermeerderd ²1952, waarin ook de ballade Lisck fen Eijnsinga, 1941); romans: De Hoara's fen Hastings (1921, ²1950), It Jubeljier 1793-1813 (1927, ²1948); novellen: Hengist en Horsa (1933), Út de gielgoerde (twee bundels 1936 en 1944, sommige stukken eerder apart verschenen); sprookjes: Twiljocht-teltsjes (1928, ²1950), Great Teltsjeboek for Fr. bern (1932, met T. Hellinga*-Zwart); lezing: Ho't ik ta Fr. skriuwen kaem (1932); kookboek: De Fr. petiele (1938).

Zie: D. Kalma, Fr. Skrift. I, 22-24, 219-256; 314 (met lit.); E. B. Folkertsma, Toer en Tsjerke (1934), 109-133; J. P. Wiersma e.a., Simke K.slêste gong (1939); Repert., 258; Piebenga (1957), 209-214.

KLOOSTERZIJL. Oude zijk gelegd door klooster Aalsum* in de Leppedijk* bij Oudeschouw, vervallen na aanleg van de Nieuwe Slachte*.

KLOPJES. In 17de-18de eeuw r.k. vrouwen die zich tot een religieus leven verbonden en hielpen met godsdienstonderwijs, armenzorg, koeriersdiensten e.d. Van de Fr. K. is weinig bekend. Soms gemeenschappen in de trant der bagijnen*.

Zie: V.A. (1895), 1-40.

KLOZEM (verbasterd uit *Klaes-om*, oom Klaas). Sint*-Nicolaasgebruik op Schiermonnikoog. Men trekt, verkleed en gemaskerd, op de avonden vóór 5 dec. langs de 'streek' en gaat ook even de huizen in.

KLUINBIER (Fr.: *klúnbier*). Biersoort uit Groningen. Groningers heetten 'klúnkoppen'. Het bier werd met het 'klúnskip' ('klúnkoffe') vervoerd. Onmatig gebruik kon, als bij de dominee uit de Rimen* en Teltsjes, een 'klúnskonk' (ziekelijk been) opleveren.

KLUUT (Fr.: *klút*). Vogel. Broedt plaatselijk vrij talrijk in kolonies, o.a. op Workumer- en Makkumerwaard, langs de Waddenkust en soms enkele in het binnenland.

KLIJNSMA, Sent Foppes, krijgskundig ingenieur (Wolvega 7.11.1790-7.3.1874). Vestigde zich na een militaire loopbaan te Wolvega (1853), wijdde zich aan historische studie (o.a. over de Van Harens) en aan een biografisch woordenboek van wis-, natuuren sterrenkundigen.

Zie: N.B.W. VI, 885.

KNAP, Jan Jacob, theoloog (Amsterdam 27.6.1806-Woudsend 29.3.1865). Predikant o.a. te Heeg (1845-53) en Woudsend (1862-65). Confessioneel, legde op het chr. leven echter grote nadruk. Zijn preken, soms drie uur lang, trokken zeer. Ook gedrukt en veel gelezen; hij werd 117 maal beroepen. Pleitte voor huiselijke godsdienstoefeningen en gebedsleven. Zijn zoon Christiaan K. stond eveneens in Frl.

Zie: B.W.P.G. V, 44-49.

KNAPPERT, Laurentius, theoloog (Harlingen 7.7. 1863-Leiden 4.6.1943). Hoogl. vanwege de herv. kerk te Leiden (1902-33). Had door pastoraat te Dokkum (1889-93) belangstelling voor Fr. kerkgeschiedenis.

Zie: Repert., 96; Levensber. Letterk. 1944), 61-90.

KNEKELHUIS (Fr.: *bientsjekou, deahúske*). Naast de kerken stond vroeger algemeen een soms onder een vlierboom schuilgaand hokje, waarin de doodsbeenderen bewaard werden. Zo'n K. vaak op de tekeningen van J. Stellingwerf*. Ook nu nog wel aanwezig.

Zie: Ús Wurk II (1953), 38-41, 60-61.

KNEPPELFREED (Knuppel vrijdag). Botsing op vrijdag 16.11.1951 te Lwd. tussen de politie en een groep Friezen. Dezen wilden de rechtszitting bijwonen over de zaak van Fedde Schurer en Tjebbe de Jong, gedagvaard wegens belediging van mr. Wolthers, kantonrechter te Heerenveen. De Fr. beweging sprak bij deze gelegenheid haar eisen omtrent het gebruik van het Fr. in het rechtsverkeer, in de school enz. duidelijk uit. In de pers werd druk over de kwestie geschreven. De zaak kwam in beide Kamers aan de orde. Drie ministers brachten een bezoek aan Frl. Ingesteld werden de commissie-Wesseling voor culturele zaken en de commissie-Kingma Boltjes voor Fries* in het ambtelijk en rechtsverkeer. De Prov. Staten deden een duidelijke uitspraak, waarin de Fr. desiderata onder woorden zijn gebracht.

Zie: De Fr. kwestie. Wat niet-Friezen er van zeggen in kranten en tijdschriften (1951).

KNEU (Fr.: *robyntsje*). Kleine, in Frl. algemene zangvogel.

KNIELIEDJES. Rijmpjes en liedjes om de kleuter op de knie een reis te laten maken; zijn meest Fr. van taal en herinneren aan het te paard reizen naar de markt te Lwd., Sneek of Dokkum. Vaak worden plaatselijke produkten en ambachten genoemd, in de steden ook straatnamen. Zeer bekend zijn: 'Hop, hop, hynke, nei Ljouwert om in pynke...' en 'Fuort alde guds, nei Dokkum ta...', met allerlei variaties.

Zie: S. Troelstra-Bokma de Boer en Jop Pollmann, Het spel van moeder en kind (1937).

KNIP(PE). Clandestiene duiker voor het in droge zomers aftappen van water uit de Compagnonsvaarten*. Dit is bij prov. huishoudelijk reglement van politie verboden, z Knijpe.

KNIPKLEI. Zware kalkloze klei met relatief hoog gehalte aan geadsorbeerd magnesium, dat wil zeggen meer dan 23 pct. der aan het complex gebonden kationen bestaan uit magnesium. K. heeft een compacte structuur, laat slecht door, waardoor zowel natte als droge tijden extra hinderlijk zijn.

De K. in Frl. is afgezet door de Middellzee in een brak en rustig milieu acuter de kwelderwallen op de lijn Tsjum-Dronrijp-

Stiens-Holwerd. Ten westen en noorden ervan werd de *K.* op een kwelder* gesedimenteerd, ten oosten en zuiden als de *K.*-opveen van de Lage* Midden en Z.W.-Frl. Ondanks de slechte fysische geaardheid van *K.* is de landbouwkundige waarde door eeuwenlange verzorging toch redelijk. Deze hangt dan ook sterk samen met de dikte der bovengrond, ('brúnlaech'). Door het vroeger gebruik van aardmest (stalmest met aarde, meestal terpaarde) is de hoedanigheid van de 'brúnlaech' zeer goed. 'Knippige kleien' vormen de overgang tussen sedimenten van zout en brak water. Ze zijn over het algemeen minder zwaar en minder compact dan de *K.* Landbouwkundig lijken ze veel op *K.*
Zie: Boor en Spade IV en IX.

KNOCK, Nicolaas Wessels Arnoldi, grietman Stellingwerf-Oosteinde (Rotterdam? 1759-Lwd.? 1794). Examineerde orgels; gaf orgelconcerten; dirigeerde bij het 200-jarig bestaan der Franeker Academie een orkest van 30 man (1785).

Wrk.: Dispositiën der voornaamste kerkorgelen (1788).

KNOFFELBANDEN. Band om een verstuipte ledemaat. Vroeger ook toverbanden van wit kalfsleer, door een duivelbanner* onder het uitspreken van formules om heupen en dijnen van een jichtlijder gelegd. Wie op zondag geboren is kan *K.* leggen.

KNOL-, WORTEL- EN BOLGEWASSEN. Hiertoe behoren aardappelen*, suiker-* en voederbieten*, koolrapen*, wortelen en uien. De eerste nemen in Frl. de grootste plaats in. Van 1948-56 werd gemiddeld 51 pct. (Ned. 31 pct.) van de akkerbouwgewassen door de *K.W.B.* ingenomen (aardappelen 31 pct. (Nederland 17 pct.); suikerbieten 6 pct. (Nederland 7 pct.) en voederbieten 12,5 pct. (Nederland 6 pct.). De opp. koolrapen bedroeg in 1956 180 ha, terwijl 5 ha wortelen voorkwamen. Uien worden hier en daar aangetroffen, z Berlikum.

KNOOP, Johann Hermann, hovenier (Kassei ca. 1720-Lwd. 1778). Hovenier bij Maria* Louise op Mariënborg, Achter de Hoven, Lwd. (1730-48). Kweekte in Frl. de aardappel* (1742). Wegens drankmisbruik ontslagen, leefde hij van lesgeven (wiskunde) en van het schrijven van boeken op tuinbouwgebied, enz. Vervaardigde zonnepijlers, o.a. te Bakkeveen (1750). Legde de tuin van Stania*-state te Oenkerk nieuw aan (1745). Vervaardigde ca. 1760 een fraaie kaart van Lwd. (in Gem. Arch. Lwd.).

Zie: N.B.W. III, 706-707 (met bibl.); Wumkes, Paden IV, 356-360.

KNOOPKRUID (Fr.: *soldateknoop*). Plant. Gewoon *K.* is algemeen in het oosten. Andere soorten adventief*.

KNOP, Gerrit, leraar (Westerschelling 4.12.1873-Amsterdam 9.7.1949). Leraar Duits en directeur middelbare handelsavondschool te Amsterdam. Streed sedert 1931 voor het behoud van het Terschellinger volkseigen.

Wrk.: De sjongende wein (1932); Schylge, Schylger tael en

Schylger minsken (1933); (met gebr. Roggen) Schylgellanner leisboek (1935); Schylgeralân (Leiden 1946); Brandarisflitsen (Leiden 1948); De Spraakkunst der Terschellinger dialecten (Assen 1954).

Zie: J. H. Brouwer, Knop, de roppene (Assen 1954).

KNOPFONDS, z Klaas Knopfonds.

KNOPKRUID (Fr.: *buormans hwea*). Plant. In Frl. later en langzamer opgekomen dan elders in Nederland. Voor het eerst gevonden in 1908, pas in de laatste tijd een algemeen en plaatselijk zelfs zeer lastig onkruid op zandgronden. Van het elders ook reeds algemene behaarde *K.* zijn in Frl. pas enkele vindplaatsen bekend.

KNOTTE, knottedoek, -doosje. (Liefdes) knoop. Tot ca. 1800 hield de Fr. vrijer aan de vrijster een nieuwe, los geknoopte doek van neteldoek, zijde of brokaat voor, waarin drie dukatons (zilveren ridders van f 3,15) of ook 100 sloopjesschellingen zaten. Trok zij de knoop vast, dan was de verloving bezegeld.

Voor de *K.*-doek kwam later een zakje ('pong'), een zilveren huwelijkschart*, of ook een bruidskoffertje* in de plaats. Hierin konden wel 20 dukaten 'op de kant' worden gezet. Ook de huwelijkspenning* werd erin bewaard. Op de *K.*-doeken en -doosjes stonden spreuken en initialen. De ring verving ook de *K.*-doek. In het Fr. Museum en het Princessehof mooie specimina.

Zie: Repert., 318.

KNUPPEL JAAR (Fr.: *knappel-* of *stokkejier*). Volksnaam voor 1748 (Pachtersoproer*). Het volk, dat toen onder de naam van Oranjekorpsen de wacht in de steden bezette en in de dorpen met stokken gewapend de huisjes der belastingpachters ('chergers') vernielde, heette knuppelbataljon (Fr.: *knappelbat-teljon*).

KNUPPELWEGEN. Oude wegen o.a. in Z.O.-Frl., resten van de 'pontes longi' der Romeinen en van nog oudere wegen uit het Neolithicum*. Ook in de middeleeuwse steden heel gewoon, gevonden te Staveren. z Hooi-, Mied-, Prikkeweg.

Zie: Boeles II, 114, 115.

KNYFF, Horatius Hiddema van, grietman van Ferwerderadeel (Lwd. 1703-? 1770). In 1748 verdacht van anti-orangistische houding en heulen met Frankrijk. Zijn huis (Lauta-state) te Wier werd 2.6. 1748 in brand gestoken, z Pachtersoproer.

Zie: Stim (21,28.3; 4, 11, 18, 25.4.1952).

KNIJPE. De namen Boven- en Beneden-Knijpe (Fr.: *Knipe*) wijzen op een vernauwing in de vaart, waarin misschien een sluis (knipsluis) was aangebracht, z Knip.

Zie: Fr. Plaknammen I, 56-57; Moerman, 128.

KOBBEDUINEN, z Schiermonnikoog.

KOBBEKOOI, z Zwette.

KOE (Fr.: *kou*). Natuurlijk komt in Frl. met zijn oude veehouderij de *K.* in het spraakgebruik veel voor.

'In kousiten' (*K.*-seten) was wat één *K.* in de winter opat (vier à

vijf wagens hooi). Hoe nuttig de *K.* ook was, het beest was dom. Het was niet goed altijd 'eften de kousgatten' (achter het achtereind van een *K.*) te zitten of hetzelfde 'kouwepaedsje' (pad waarlangs de *K.en* in de wei lopen) te gaan. Vroeger, toen de *K.en* naar de markt gedreven werden, was de 'koudriuer' (veedrijver) een bekende figuur. De 'kouwekapper' knapte oude *K.en* op, om ze jong te doen schijnen. 'It is de kou forgotten, dat se keal west hat' (de *K.* denkt er niet meer aan dat ze eenmaal een kalf was). Het madeliefje beet in Frl. o.a. 'kouweblomke', de rode klaver 'kouweklaver'. z Koegang, Koemelker, Rund, Ús Mem.

KOE, Anne de, predikant (Sexbierum 2.10.1866—Lochem 3.4.1941). Legde te Den Helder zijn bediening neer (1901), was enige jaren kolonist in het Gooi op 'Walden', toen directeur Ons Huis te Rotterdam (1908-29). Studeerde daarna Fr. folklore en archeologie.

Zie: Slj. en Rj. (1941-), 231; I.H. XXIII (1941), 71,73.

KOE, Salomon Sieuwert de, theoloog (Woudsend 6.1. 1842—Groningen 23.3.1886). Predikant te Buitenpost (1872-74). Stond naast F. J. P. Moquette* in de strijd tegen de floreenplichtigen*. Hoogl. te Groningen.

Wrk.: De gevangenschap der Fr. kerk (1874); (met M. W. Oppedijk en F. J. P. Moquette) De vrijmaking der Fr. kerk (1875).

Zie: B.W.P.G. V, 83-84.

KOEDIJK. Slaperdijk* tussen Nieuwebildtzijl en Vijfhuizen; aangelegd 1600 tegelijk met de Nieuwe Bildtdijk als zeedijk van het Nieuw Monnikenbildt. Thans in de tweede linie door de indijking* van het Noorderleeg* (1754).

KOEGANG (schar, hoofd, grazing, koeweide, koegras). Recht om in een meenschar* of particulier weiland gedurende een (half) jaar een koe te laten weiden, vandaar aandeel in een meenschar of weiland, ten slotte ook oppervlaktemaat van wisselende grootte, afhankelijk van de kwaliteit van het weiland (1, 2 of 3 pondemaat of 0,44-1,1 ha), z Koegras.

Zie: D. J. Cuipers, De gemeene dorpsgronden van Oostergo (Den Haag 1949), 35, 37.

KOEGELWIECK. Staatsnatuurmonument op Terschelling N. van Lies (190 ha). Prachtig duingebied met vochtige duinvalleien (knopbiesgemeenschap). Botanisch en ornithologisch van betekenis.

KOEGRAS, gras, grasinge of koegang. Weilandmaat, aangevende de opp. die een grazende koe 's zomers nodig heeft. Dit is ca. 1,5 pondemaat. z Schar.

KOEHOOL (Fr.: *Kahoal*). Buurschap onder Tjummarum en Oosterbierum, aan zee. De naam komt ook elders voor. Misschien Kaldehool: koud gat, koude doorgang. De Koehoolsterzijl, een vroegere zeeluis, was in onderhoud bij klooster Lidlum.

Zie: Fr. Plaknammen IX (1957), 7-9.

KOEKEBOOM. De kinderen, die in

Twizelerheide voor het eerst de school bezoeken, mogen van de *K.* een stuk koek plukken. In Zwaagwesteinde stond de *K.* verstopt op de schoolzolder. Toen in Twizelerheide in 1956 een nieuw schoolgebouw geopend werd, verhuisde de *K.* feestelijk mee. Vgl. de Groninger Stoetboom.

Zie: Leeuw. Cour. (14.4.1956).

KOEKOEK (Fr.: *koekút*). Algemeen voorkomende zomervogel, het meest op de Waddeneilanden.

KOEKOEKSBOEM (Fr.: *kraneblom*). Plant, zeer algemeen in lage weilanden van het hafdistrict* en elders. Dag-*K.* alleen in het zuiden. Avond-*K.* op veel plaatsen. Nacht-*K.* weinig gevonden.

KOEKSLINGEREN. Verdwenen spel van jongelui, waarbij een of andere reepkoek in de vuist werd genomen en zo krachtig weggeslingerd, dat men alleen het stuk in de hand overhield. Hij wiens koek het verst kwam, had die van zijn medespelers gewonnen.

KOËLLER, Philippus, theoloog (?-Akkrum 1691). Een der verdedigers van het predikambt in de iyde eeuw, schrijver van enige stichtelijke werken.

Zie: B.W.P.G. V, 90-91; Leeuw. Cour. (23.4.1955).

KOEMELKER (Fr.: *koumelker*). Veehouder met beperkte rundveestapel. Soms houdt hij zijn vee met behulp van stalvoeding binnen. De *K.* houdt de koeien om de melk. Hij is een fenomeen van de Greidestrecken, maar kwam toch in de 18de eeuw ook al in de Wouden voor. z Gardenier, Kleinbedrijf.

KOEN, Gijsbert, classicus (Breda 5.11.1736—Franeker 11.4.1767). Rector te Harlingen (1760). Alkmaar (1762) en Gouda (1764), hoogl. te Franeker (1766). Hij stelde het Grieks boven het Latijn en achtte het voornaamste doel der humaniora de ontwikkeling van hart en gemoed, en het verwerven van aangename omgangsvormen.

Zie: J. G. Gerretzen, Schola Hemsterhusiana (Nijmegen 1940), 306-312.

KOENIG, Samuel, filosoof (Büdingen, Zwitserland, 31.7.1712—Amerongen 22.7.1757). Beschermeling van het Fr. Hof, hoogl. in wijsbegeerte en hogere wiskunde te Franeker (1746), te Den Haag (1749). Beplette samengaan van Wolff (Leibniz) en Newton.

Zie: Galama, Wijsg. Onderwijs (1954), 156-160.

KOENRAAD (Chunrad), bisschop van Utrecht 1076-99. Kreeg door de opstandigheid van Egbert II diens Fr. graafschappen, maar kon er geen gezag uitoefenen. Bezocht Frl. ten minste eenmaal en wijdde de abdijkerk van Foswerd. Om zijn belastingheffing door een Fries vermoord (14.4.1099).

Zie: Alg. Gesch. der Ned. II (Utrecht 1950). 40-58.

KOEPELBOS, z Oldeberkoop.

KOERIER, Friese. Dagblad, voortzetting van een der illegale *K.s.*, heette 16.4.1945-23.5.1952 'Heerenveense *K.*' en nam daarna de naam 'Fr. *K.*' aan. Hoofdredactie tot 1.9.1952 Sj. van der Schaaf* en F. Schurer*, daarna F. Schurer alleen. Ca. 20000 abonnees. Meeste lezers in Z.-, Z.O.- en Midden-Frl., N.W.-Overijssel en Z.W.-Drente. Onafhankelijk progressief, z Pers.

Zie: Fr. *K.* (15.9.1954).

KOERMAN, Paulus Christoffel, musicus (Amsterdam 10.11.1851-Alkmaar 1.2.1947). Studeerde te Keulen o.l.v. F. Hiller; directeur Muziekschool Toonkunst en Toonkunstkoor Alkmaar, dirigent Concordia te Lwd. (1896-1912). Legde de basis voor gezond en vakkundig muziekonderwijs in Frl.

KOERS, Jan, tingieter (Westerlee 1743-Lwd. 30.5. 1825). Woonde in 1779 in de tingieterij 'De Gouden Ringh' over de Kelders, Lwd. Burger van Lwd. (1772). Werk in Fr. Museum, z Lubach, H.

KOETILLE. In 1946 opgeruimde draaibrug over Leeuwarder-Harlinger Trekvaart, z Harinxmakanaal.

KOFFIEZANDLAAG, z Podzol. KOFCHIP. In het Fr. ook *koffe*. Rondhouten schip met platte bodem, verwant aan de tjalk, maar grotere inhoud (300 t), afwijkende tuigage, sterkere zeeg, hoog en smal roer. De Fr. kustvaarder van 18de en 19de eeuw, vooral voor de Oostzeevaart. Bemanning zelden meer dan drie. Tot ver in het binnenland (Joure, Gorredijk, Grouw) zijn nog na 1850 *K.en* gebouwd.

Zie: Leeuw. Cour. (13.9.1952).

KOGGE. Middeleeuws schip: 'Fr. *K.n*'. Geschikt voor de vaart op de Waddenzee, die bij eb droog was: kleine voor de visvangst, grote voor de handel. De oudste hadden één mast en telden ca. 10 t, later 10-24*. Platte bodem, voor en achter rond (*kogga, zich* welven). De Friezen voeren hiermee op de Rijn, in de Oostzee, over de 'Fr. Zee' (Noordzee) naar Engeland en Frankrijk. Afbeelding op het zegel van Harderwijk (1280). Later werd uit het zuiden het type van het karveelschip ingevoerd. Na 1400 zijn er *K.n* van een 200 t met drie masten, z Handel, Mare Frisicum, Scheepvaart.

Zie: P. Heinsius, *Das Schiff in der hansischen Frühzeit* (Weimar 1956); *Ostfriesland in* (1957), 6-9.

KOGGERONDEN, z Bosplaat.

KOGGERDAALDER. In Frl. in 1682 en 1687 geslagen zilveren munt van 30 stuiver, met de wapens der vier kwartieren*; er bestaan ook drievoudige *K.s* met jaartal 1601. Ze zijn nauwelijks in circulatie geweest, doch wel als landdagpenning* gebezigd.

KOK, Willem, classicus (Stiens 8.5.1903-). Studeerde te Amsterdam aan de Vrije Univ. klassieke talen, promoveerde 1934 op *Tertullianus, De Cultu feminarum*. Leraar te Kampen en 1930-50

te Lwd. Een der voormannen van het Kristlik* Fr. Selskip, meewerker aan 'Stim fan Fryslân', 'Yn ús eigen tael', voorzitter Provinciale* Onderwijsraad, secretaris Fr. Rie, directeur Fr. Akademy* (1950).

Wrk.: Fr. vertaling van Tacitus *Germania* (1937); *Koarstekoeke* (1946); *Nuvere kostgongers* (1949); *Onderscheiden-Ongescheiden*

KOKADORUS, z Linnewiel, M.

KOKELHÛS, It. Vroeger woonhuis van de rietvlechters Jan en Sjoerdje van der Berg te Eernewoude (kokels waren het materiaal voor hun vlechtwerk). Na hun dood aangekocht door de Ottema*-Kingma-Stichting. De woonkamer met oorspronkelijk meubilair is nog intact, het turfsnijwerk van Jan Weima* is er ondergebracht. In het winkeltje worden produkten van Fr. ambachtskunst* verkocht. Het oude vervenershuisje is 1957 als streekmuseum geopend.

KOKENBACKER, Henricus, klokkengieter. Goot 1457 de prachtige klokken van Ferwerd en Oostrum, werkte ook in Groningen (Zandweer, Dorkwerd, Oostum). Tijdgenoot van Gert Klinghe, die veel in Oostfrl. werkte.

KOKKEL (kokhaan, haantjes, hoentjes). Plaatkieuwig weekdier. Heeft consumptiewaarde (Terschelling, Harlingen, uitvoer naar Engeland). Zeer algemeen in de Waddenzee. Schelpen zijn ook aangetroffen in de Fr. terpen.

Zie: I. Kristensen, *Differences in density and growth in a cockle population in the Dutch Waddensea* (Leiden 1957).

KOKMEEUW (Fr.: *kob*). Zeer talrijk voorkomende meeuw. De in Frl. overwinterende dieren komen bijna uitsluitend uit noordelijker landen; onze broedvogels gaan dan zuidelijker. Broedt soms in grote kolonies ('kobbeflechten') in binnenland en langs de kust.

KOKOSBEKER. Beker uit de dop van een kokosnoot, met zilver gemonteerd. Het Fr. Museum heeft enkele fraaie Fr. exemplaren, o.a. een uit 1583 van Leenert* Danckerts (Danzo), niet veel moeite uit Amerika teruggekocht. Hierop een voorstelling van de Verloren Zoon.

KOKSMA, Jurjen Ferdinand, mathematicus (Heerenveen 21.4.1904-). Studeerde te Groningen wis- en natuurkunde, medeoprichter van het Studinteselskip 'Bernlef'. Sedert 1930 hoogl. Vrije Univ. Amsterdam. Directeur Mathematisch Centrum (1954), algemeen secretaris Kon. Ak. v. Wetenschappen. Voorzitter 'Fr. Akademy'. Hield bij opening van de Akademy (1938) een rede over 'Wittenskip en Folk'.

KOLDERWOLDE (Fr.: *Kolderwâlde*). Streekdorp in Hemelumer Oldeferd, Z.O. van Koudum (74 inw.). Veeteelt in lage Veenpolder (tot —1,5 m).

KOLDIJK, Sikke Sibes, architect (Grouw 24.7.1861-Lwd. 6.3.1927). Gaf een bundel

dekelijk, wat romantisch-ouderwets aandoend dichtwerk uit (*For 't Fr. hert*, 1893). Werkte als architect in rijksdienst (postkantoren). Schreef over Fr. kerken en torens.

Zie: Slj. en Rj. (1927), 152, 153, 164; Reg. Leeuw. Cour., 17, 35.

KOLGANS (Fr.: *kolgoes*). Soort gans, talrijk als wintergast.

KOLK. In het zuiden naam voor wiel*, gat. Gat ontstaan bij dijkdoorbraak. Daarvandaan: kuil met water en laagland dat vaak onder water staat (bijv. bij Foudgum, Birdaard, Anjum).

Zie: Fr. Plaknammen I, 57-58; Schönfeld, Watenamen, 236, 239, 252.

KOLKEN, De. Laaggelegen komvormig gebied in de Polder van Oost- en Westdongeradeel. Voor 1931 onvoldoende ontwaterd, alleen langs modderwegen bereikbaar hooiland, waarin twee eendekooien*; thans nog vrijwel onbewoond. Onder tegenstand van belanghebbenden was er 1931-54/55 een boezemwaterschap* De K. (760 ha). Terwijl de Kroon talmde het besluit van Prov. Staten tot vervanging van het onwillige bestuur goed te keuren, kwam ruilverkaveling*, wegaanleg en betere bemaling tot stand. Het Statenbesluit van 29.1.1947 is daarop 26.7.1950 ingetrokken, het waterschap De K. werd opgeheven en beheer en onderhoud zijn aan de Polder van Oosten Westdongeradeel toegewezen.

KOLLUM (Fr. idem, um*-naam, met persoonsnaam Kolle). Hoofdplaats van Kollumerland en Nieuw Kruisland, in het centrum der gem., N. van Buitenpost (1816 1695, 1874 2243, 1957 2934 inw.). Gemeentehuis (begin 19de eeuw in classicistische stijl); Ned. herv. kerk (ca. 1400, met oudere toren, rectorenbank der vroegere Latijnse school, restauratieplannen), geref. kerk, kerkje van de geref. bond; oud gasthuis 'De zeven kamers' (1695). Verzorgings- en onderwijscentrum: neutrale en chr. kleuterschool, openb. lagere, chr. nat. school, openb. ulo-, chr. ulo-school, chr. landbouwhuishoudschool, chr. lagere landbouwschool, chr. Lagere Techn. School. Twee bejaardencentra: Colleheim (gem.), Bethesda (geref.). Wijkgebouw van het Groene Kruis met badhuis. Weinig industrie (twee confectiebedrijven, een drukkerij), maar grote winkelstand, vooral aan de Voorstraat. Na W.O. II sterke uitbreiding. K. houdt rekening met de komende inpoldering van de Lauwerszee. Vroeger hier vele buitenplaatsen, nog restanten der tuinen. Voor wapen → Dorpswapens.

Zie: Hepkema Memories, 315; Reg. Leeuw. Cour., 51; Repert., 195.

Kollumer oproer. Uiting van Oranjeliefde in de Franse tijd. Abele Reitses uit Munnekezijl

riep bij de inschrijving als soldaat te K. 'Oranje boven' (28.1.1797) en werd gevangengenomen. Het volk raakte in beweging en bevrijdde hem. Aanvoerder werd Jan Binnes (Kloosterman) van Oudwoude. Toen de Dokkumer patriotten en gerechtsdienaars uit Lwd. kwamen, werd het oproer algemeen. Dokkum werd belegerd. Spoedig kwam het eind. Jan Binnes is 18.2.1797 te Lwd. op de Brol onthoofd.

Zie: Beschr. der oproerige beweegingen in Fr. . . (1797); Nav. LX (1911); S. Kloosterman, It Jubeljier (1927); Kollumer Cour. (jan.-juli 1927).

KOLLUMERLAND EN NIEUW KRUISLAND. (K.). Gem. in het noordoosten, vroeger de vijfde grietenij van Oostergo. Wordt gewoonlijk Kollumerland (Fr.: *Kollumerlân*) genoemd. Oorspronkelijk was K. het dorp Kollum met omgeving, waarnaast dan Oost-broeksterland. Tot de gem. behoren naast de hoofdplaats Kollum de dorpen Augsbuur, Burum, Kollum, Kollumerpomp, Kollumerzwaag, Monnikezijl, Oudwoude, Triemen, Veenklooster, Warfstermolen, Westergeest, Zandbulten, Zwagerbos, Zwagerveen. WAPEN: Een schild, 'in drie gelijke delen verdeeld: het bovenste zilver, het middelste goud, beladen met een rode ster, en het onderste gedeelte groen. Het schild gedekt met een gouden kroon' (1818). → Grietenij wapens.

BEVOLKING. In 1744 had K. 3304, in 1811 4242, in 1840 ruim 6000, in 1939 9530 en in 1958 10020 inw. Bevolking nam weinig toe en daalt de laatste tijd. Omvangrijk vertreksaldo. Van 1947-55 emigreerden er 643 personen. Vertrekoverschot van 1188 personen met binnenlandse bestemming. Weinig industrie : een zuivelfabriek te Oudwoude, twee confectiebedrijven en een drukkerij te Kollum. In industriële bedrijven met meer dan tien man personeel werkten in 1957 90 personen. Te Kollum is kleinhandel (in 1950 98 winkels met 197 daarin werkzame personen) en enige agrarische groothandel (59 bedrijven met 101 man). Vooral het O. deel van K. is sterk op Groningen georiënteerd. Van het Fr. deel van de droog te leggen Lauwerszee wordt veel verwacht.

In 1950 werkten in de handel 371, in industrie en ambacht 688, in verkeer en Horecabedrijven 107 personen, in 1947 in de landbouw 1818 personen. Sedert kwam er weinig verschuiving. In 1956 waren er 12821 runderen, 732 paarden, 4596 schapen, 1676 varkens en 40348 hoenders. TAAL. Op het zandgedeelte wordt Fr. gesproken, elders dialect (Kollumers, Burumers, Pompsters en Monnikezijlsters). Blijkens de enquête sprak

in 1955 59 pct. van de schooljeugd Fries, 54 dialect en 2 Nederlands. Een dialectrijmpje beweert: 'De Kollumer luden prate van suden en wuden, de Burumer kollen van sollen en wollen.' z Dialect.

KERKELIJKE EN POLITIEKE SITUATIE. Van de bevolking was in 1947 Ned. herv. 43 pct., geref. 48,1, doopsgez. 0,6 pct.; 6 pct. was buitenkerkelijk. Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer werden in 1056 uitgebracht op A.R.P. 46,2 pct., C.H.U. 26,8, P.v.d.A. 17,3, V.V.D. 5, C.P.N. 1 en K.V.P. 0,6 pct. De gemeenteraad telt 15 leden, van wie 7 A.R.P., 5 C.H.U., 2 P.v.d.A., 1 V.V.D. (1958).

VORM EN LIGGING. *K.* heeft een tamelijk rechthoekige vorm. In het zuiden vormt de Swadde (Zwette, grens) grotendeels de grens, in het oosten de Lauwers, in het noorden het Dokkumer Diep, terwijl de deels rechte grens in het westen ongeveer Z.-N. verloopt. De grootste lengte (Beintemahuis-Lauwerzijl) bedraagt 19 km, de grootste breedte (Dokkumer Diep-Swadde bij Zandbulten) 8 km.

HOOGTE VAN DE BODEM EN AFWATERING. Van het westen uit dringen twee tongen, begrensd door de nul-lijn, *K.* binnen, waarvan de noordelijke tot de Swemmer bij Westergeest reikt en de zuidelijke (met de polders De Hammen en Oudwoude-Westergeest) tot bij Oudwoude. Ten zuiden van Kollum en Veenklooster liggen acht 'eilandjes' binnen de hoogte lijn van 2,5 m. Het hoogste punt (+ 3,7 m) vindt men bij Zandbulten, het laagste (— 1 m) in een slenk bij Ter Luine. De hoogteverschillen zijn dus niet zeer groot. De afwatering is op het noorden gericht: Dokkumer Diep en Lauwers. De voornaamste boezemwaterschappen zijn: Kollumerland-Oostdeel (2640 ha), Lutjewoude (345), Tochma (320).

GRONDSOORTEN. In het deel boven N.A.P. ligt in het zuidwesten dekzand* aan de opp.; het hoogveen, waarop de naam Veenklooster duidt, moet al in de M.E. zijn afgegraven. De rest der gem. bestaat uit jonge zware zeeklei en in Nieuw Kruisland uit jonge schor- of kweldergronden. Tussen Oudwoude en Kollum ligt nog een klein gebied met klei op veen.

GEbruik VAN DE BODEM. *K.* behoort tot de kleibouwstreek en is ca. 9000 ha groot. In 1956 was hiervan 11-22 ha als akkerbouw in gebruik, 5975 als grasland, terwijl de tuinbouw (in de volle grond) 14 ha omvatte.

GESCHIEDENIS. Tot ca. 1400 was *K.* een deel van Dantumadeel. Nadat in de 14de eeuw door inw. van Kollum en Buitenpost en het Gerkesklooster ca. 2500 ha land was gewonnen, kwam een deel op zich zelf te staan (Oostbroeksterland). z Broek. In 1398 werd *K.* bedreigd door Albrecht* van Beieren die zich meester maakte van het Fr. blokhuis aan het Dokkumer Diep bij Ter Luine. In 1399 bouwde Willem van Oostervant er een nieuwe sterkte en legde van daaruit het weerbarstige Kollum in de as. Toen hij vertrokken was, namen de Friezen het blokhuis in. In 1421 komt Oostbroeksterland als zelfstandig gebied voor. Het heeft in 1443, evenals *K.*, een eigen bestuur. Toen sloten beide delen een verbond met de stad Groningen, dat na 'sware

oorlogen' binnenslands, op verzoek van *K.* in 1467 hernieuwd werd, al verzetten zich-, verschillende hoof delingen hiertegen. De Stad bouwde toen in Kollum een blokhuis voor zijn 'kastelein', die orde op zaken moest stellen. Tot 1497 hebben de Groningers onbelemmerd hun heerschappij uitgeoefend en veroorloofden de inwoners van *K.* zich allerlei vijandelijkheden tegen de Schieringers, daarbij gesteund door Achtkarspelen en beschermd door het Groningse gezag.

Toen hertog Albrecht* van Saksen heer over Frl. werd, werd de band met Groningen verbroken en kreeg *K.* met Dantumadeel en Achtkarspelen in Schelte Tjaerda te Rinsumageest een grietman. *K.* koos echter in 1515 de zijde der Geldersen en bleef Gelders tot 1523. In 1529 werd begonnen met het bedijken van het Kruisland (ca. 1542 voltooid). Het Kruisland werd als een afzonderlijke grietenij bestuurd (-1578). Door het verraad van Rennenberg* beleefde *K.* van 1580-94 moeilijke jaren (Spaanse plundertochten en Staatse expedities). In de Munsterse oorlog viel de vijand bij Monnekezijl *K.* binnen en werd Kollum deels verbrand. In de Franse tijd werd *K.*, bekend door het orangistische Kollumer* Oproer (1797). Er waren in *K.* twee kloosters: Galilea* bij Burum en Olijfberg* of Veenklooster.

M., S. J. V. D.

Zie: A. I. Andreae, *K.* en N.K. Geschiedkundig beschreven (1883); idem, Oudheidk. plaatsbeschr. van de gem. *K.* en N.K. (1885); Leeuw. Cour. (19.4.1958).

KOLLUMERLAND EN NIEUW KRUISLAND, Zeedijken Contributie. Zeewerend waterschap (ruim 8577 ha). De ruim 8 km zeewering (Nieuwe Zeedijk, Schalteredijk, Soensterdijk en Platte Dijk) ligt langs de zuidkust van de Lauwerszee, sluit in het oosten aan op de prov. zeewering bij Nittershoek, in het westen op de rijkszeewering (Statendijk) bij Dokkumer Nieuwe Zijen.

Zeewaarts bevinden zich uitgestrekte kwelders en particuliere polders. Het waterschap onderhoudt ook de voormalige zeewering 'Oude Zeedijk' of Wouddijk, langs het Oud Dokkumerdiep tot grens Dantumadeel. Het oudste deel van tegenwoordige zeewering, de Soensterdijk, is wrsch. al van kort na 1300, de Nieuwe Zeedijk en de Schalteredijk om het 'Nieuw Kruisland' van 1529-42, de Plattedijk of 'Statendijk' is 1725-29 aangelegd. Platte-, Soenster- en Schalteredijk, officieel nog zeewering, worden door particuliere polders (Eskepolder, Catspolder, Nieuwe Buitenpolder) van de zee gescheiden. De oudst bekende instructie van Prov. Staten, voor het 'Dijksgeregte van Collumerlandt en Nieuw-Cruislandt', is van 6.3.1719. Bij Statenbesluit werd 24.11.1852, i.p.v. deze instructie, het eerste waterschapsreglement vastgesteld. Het Nieuw Kruisland werd aanvankelijk afzonderlijk bestuurd, ook als grietenij. Voor het wapen → Zeewerend waterschap.

Zie: J. K. de Boer, Bijdr. tot de gesch. der dijkspligtigheid in Frl. (Utrecht 1868); Jaarsma, Zeeweringen; Binnendijken en

Slieperdiken.

KOLLUMERLAND-OOSTDEEL.

Boezemwaterschap* in Kollumerland en Nieuw Kruisland (2640 ha). Opgericht 1880 om natuurlijke afwatering te bevorderen.

Het waterschap onderhoudt daartoe vele stroompjes (Pompster Rijd, Keegenster Rijd, de Graits, Oudlands Rijd), die het overtollige water afvoeren. Sinds 1954 wordt een deel van het waterschap 'de Eskespolder' (niet te verwarren met de zeeverende particuliere polder van die naam) mechanisch bemalen. Voor het wapen → Boezemwaterschap.

KOLLUMER OUDZIJL. Kleinste boezemwaterschap* van Frl. in Kollumerland en Nieuw Kruisland, tussen Wouddijk en Dokkumerdiep. Doel: regeling van de waterstand door bemaling.

KOLLUMERPOMP (Fr.: *De Pomp*, naar een pomp of duiker, ca. 1534 in de Oude Dijk aangelegd, later vervangen door een brug). Voormalige buurschap onder Kollum, thans dorp (625 inw.) in Kollumerland. Geref. kerk en chr. nat. school. Aan de Lauwers-zee, bij de landaanwinningswerken (het Slijk), een bekend broedreservaat (kluut).

KOLLUMERZWAAG (Fr.: *Kollumersweach*: de zwaag*, het lage weiland van Kollum). Dorp in Kollumerland (778 inw., tegen 1744 240 en 1884 788 inw.). Een voormalig deel van K. in Dantumadeel is het huidige dorp Zwaagwesteinde. Herv. kerk uit ca. 1200 met zadeldaktoeren, geref. kerk onderh. art. 31, school voor chr. volksonderwijs.

KOLLUMERZIJL. Oude zijl N. van Kollum in de Zijlster Ried, waar deze de voormalige zeevering langs de Z. oever van het Dokkumer Grootdiep kruist. Door af damming van het Grootdiep (1729) als waterkering vervallen. Een vaste brug ter plaatse heet Kollumer Oudzijl.

KOLONELSDIEP (Fr.: *Knillesdijp*). Loopt van Bergumermeer tot Groningse grens bij Strobos; deel van het Prinses-Margrietkanaal, diepte 3 m —Z.P. Aanleg vermoedelijk begin 17de eeuw, verwijd en verdiept op last van Caspar de Robles* (vandaar ook Kolonels-(Caspar de Robles-) diep. Sedert begin 17de eeuw in beheer bij het gewest. De vaarweg volgde O. van Gerben* Allesverlaat de tegenwoordige Lauwers tot Strobos, dan zuidwaarts de Oude Vaart tot het Groningse deel van het K., thans nog Oud K. geheten. Het vak Gerben Allesverlaat-Strobos is voor 1650 aangelegd. Het K. was eerst in kanaalpanden verdeeld door zes schutsluizen, die in 18de en 19de eeuw opgeruimd zijn.

KOLONELSDIJK. Naam van de 1574 gemaakte en naar de Robles* genoemde dijk bij de oude grens tussen Barradeel en Wonseradeel.

Zie: J. Minnema Buma, *Gesch. van het Dijkregt* (Leiden

1853), 115.

KOLONIEDORP. Dorpstype, te onderscheiden in de echte veenkolonie* en de jonge nederzetting in laagveengebied. Zo bijv. 19de-eeuwse woonkernen als Nij-Beets, Tynje," Stobbega(t)-Vegelinsoord, Nieuwegbrug. Vaak streekdorpen*. → Dorpstypen.

KOLONIEWEG. Weg vlakbij de prov. grens, tussen de kolonies Willemsoord en Frederiksoord.

KOLONISATIE. Vestiging in onontgonnen land (daarom vallen de Fr. handelskolonies uit de vroege M.E. er niet onder). De A', van de lage landen in Frl. zelf voltrok zich 1100-1200 en ook daar buiten: Lammerbruke (1165, Nijelamer of Kuinre?), Staphorst, Kamperveen, Friezenveen, Weierswold bij Koevorden.

Verder komen in Duitsland plaatsnamen voor als Vrees (Oldenburg), Friesenheim, Friesach, Friesen (Midden- en Z.-Duitsland), maar de term 'Fries' is in deze tijd vaak erg vaag. Dit geldt ook voor K. op Slavisch gebied, als Süssel in Holstein (1145), en de families Vrese in de Oostzeesteden. In Frl. is ca. 1510 Het Bildt gekoloniseerd. Vlucht voor de inquisitie leidde meestal niet tot K., behalve bij de mennisten, eerst in Holstein, na 1567 in het Weichseldal. De andere vluchtelingenkolonies, vooral Einden*, liepen na 1572-76 leeg. Na de 30-jarige oorlog (1618-48) sloot de keurvorst van Brandenburg* een contract voor K. in verwoeste gebieden met de 'Compagnie van der Bildt'; de deelnemers ondervonden veel teleurstellingen. Zijn kleinzoon verdreef 1732 de doopsgez. kolonisten uit O.-Pruisen; toen het Weichselgebied Pruisisch werd en dienstplicht kreeg, begon de tocht naar de Oekraïne (1788-1859). Na 1919 en vooral 1943 weken velen vandaar naar het westen en naar Amerika uit.

De vestiging in Amerika, vooral in het middenwesten der Ver. Staten was voor een deel ook K. De van staatswege geleide K, van de Noordoostpolder had voor het Fr. volksgebied geen betekenis. Min of meer legendarische overleveringen over K. uit Frl. leven op de Föroyar* (Fär Öer), in het Berner* Oberland en ook in Saterland, dat uit Oostfrl. is bevolkt, maar waar de bevolking van 'Westfriezen' spreekt. z Emigratie, Friezen buiten Friesland.

Zie: B. Rolwer, *Der fr. Handel im frühen Mittelalter* (Kiel 1937); J. Theunisz, *De Ned. Oostkolonies* (Den Haag 1943); *Repert.*, 309, 322.

KOLVEN. Dit spel, nu nog op enkele plaatsen in N.-Holland en Zeeland beoefend, kwam in de 17de en 18de eeuw ook in Frl. voor. Spel voor de hogere standen, vroeger ook in steden en dorpen gespeeld (bijv. op de kerkhoven), later op de kolf banen bij stadsherbergen en grote landhuizen.

Zie: Leeuw. *Cour.* (4.1.1954).

KOMMANDEURSWONING. Op de Waddeneilanden en in kustplaatsen huis uit de 17de of 18de eeuw, waaraan men zou kunnen zien dat het als woning voor een kommandeur

(kapitein, in het bijzonder op de Groenlandvaart*) is gebouwd.

KENMERKEN: Een of twee friezen* met vlechtingen in de gevel (richel), een luik met hijsbalkje en een haak in de top, waaraan een ankertje kon hangen als de zeeman thuis was. Deze overlevering vindt geen grond in de feiten. Een dergelijk type huis was ook in agrarische dorpen in de 18de eeuw heel gewoon.

Zie: Leeuw. Cour. (8.7.1950).

KOMTER-KUIPERS, Aafke, pianiste, componiste, musicologe (Rotterdam 16.4.1867-Laren, N.-Holland, 22.6.1943). Studeerde aan het Brusselse conservatorium en bij Fred. Lamond. Pleitbezorgster voor barokmuziek en klavecimbel.

Wrk.: Fr. liederen; bewerking van Gysbert Japiks' lieten; 'Muzyk yn Fryslân oant 1800' (1935); muziekhist. publikaties in periodieken

Zie: B. (1943), 66-68; Repert., 97.

KONING. In de oude Fr. samenleving niet alleen aanvoerder en rechter, maar ook drager van de vruchtbaarheid in de natuur. Historisch bekend zijn Aldgils* en Redbad*; misschien moet ook Bobba (Bubo*, Poppo) als *K.* beschouwd worden. De *K.* van de wetten is de Duitse (z Keizer). In de Franse en Hollandse literatuur treden sinds de 12 de eeuw ook andere Fr. *K.en* op, hun wapen verschijnt in wapenboeken. Dit deed Filips van Bourgondië aanspraak maken op de titel *K.* van Frl. z Vlag en wapen.

Zie: A. G. Jongkees, Het koninkrijk Frl. in de 15de eeuw (Groningen 1946); Saeculum (1956).

KONINGSBAL. In de 18de eeuw ontving de koningkaatser nog een zilveren bal. Ook thans is een zilveren bal kaatsprijs, zij het wisselprijs. De winnaar van de P(ermanente)* C(ommissie) wordt voor een jaar drager van de *K.*, die de commissaris der Koningin B. Ph. baron van Harinxma* thoe Slooten in 1883 beschikbaar stelde, z Kaatsen.

KONINGSDIEP, z Boorne.

KONINGSGETUIGE, of kenings-orkena. Letterlijk: iemand die 'oorkondt' op grond van een eed aan de koning*. De *K.* in het oudfr. recht trad op vanwege de gemeenschap, zoals de eedhelper* de partij bijstond. *K.n* werden door de skelta*, in verschillenden getale, telkens voor bepaalde, meest processuele, handelingen aangewezen; later traden hiervoor - speciaal sedert het jongere schoutenrecht* — de atten* of tolva* op. Daarmee werden deze beëdigde getuigen tot vaste functionarissen.

Zie: Ph. Heek, Die altfriesische Gerichtsverfassung (Weimar 1894), 98 e.v.

KONINGSROEDE. Belangrijkste lengtemaat in Frl. voor de invoering van het metrieke stelsel. In 1813 officieel vastgesteld op 3,91278 m door meting van een standaardroede te Lwd., kopie van

een oudere van 1564.

Zie: O. Postma, De Fr. Kleihoeve (1934), 13.

KONINKLIJKE NEDERLANDSE FEDERATIE VAN HARMONIE- EN FANFAREGEZELSCAPPEN, afdeling Friesland. Ee federatie telt 34 korpsen met ca. 27 leden per korps.

KONINKLIJKE NEDERLANDSE KAATS BOND. Oppericht op initiatief van de Kaatsver. Jan Bogtstra te Franeker op 7.6.1897. Organiseert alle grote Fr. kaatswedstrijden, behalve de jaarlijkse P.C.-partij, die echter wel onder het reglement van de K.N.K.B, wordt gespeeld. Op 1.9.1957 112 afdelingen met 10547 leden. Ook enkele afdelingen buiten Frl. bij deze bond aangesloten, z Kaatsen.

KONTERMANSVERLAAT. Oude schutsluis in de Linde* nabij Oldeholtspade, in 1925 vervangen door een sluis boven de Noordwoldervaart.

KONIJN (Fr.: *kenyn*). Algemeen bekend, holbewonend, knaagdier, levend op zandgrond, soms ook op lichte klei en in naaldbossen. Op het Fr. zand zeer algemeen. Op de eilanden soms donkergekleurde vormen, mogelijk door vermenging met tamme *Ken* ontstaan. De besmettelijke ziekte, myxomatose, die in een groot deel van Nederland het *K.* heeft gedecimeerd, kwam in 1957 in Frl. nog niet voor.

KONIJNENBURG, Dominicus van, landbouwspecialist (Frederiksoord 12.6.1841—Lwd. 28.12.1905). Richtte Fr. Rundvee- en Paardenstamboek mee op. Van 1895-1904 voorzitter van de Fr. Mij. v. Landb. Artikelen over landbouwkundige en arbeidsvraagstukken.

Zie: Spahr van der Hoek, Fr. landb. II, 494; Leeuw. Cour. (8.1.1906); Ned. Patr. 42 (1956), 189.

KOOI, Sjouke van der, onderwijzer (Hindeloopen 3.7.1851-Lwd. 9.7.1944). Werkzaam, ook als hoofd aan chr. scholen op een aantal Fr. plaatsen. Kenner van het Hindeloper dialect (*Hinlepper Fortoltjes*, 1930).

KOOI, Willem Bartel van der, schilder (Augustinusga 13.5.1768—Lwd. 14.7.1836). Leerling van Johannes Verrier* en H. W. Beekkerk*. Van 1798-1811 lector in de tekenkunst aan de Franeker Hogeschool. Leermeester van vele Fr. schilders (Tj. Andringa, O. de Boer, Tj. Eernstman, G. Fellinginga, W. de Haan, D. Hansma, A. J. v. d. Poort, J. J. G. v. Wicheren). Schilderde portretten en genrestukken. Werk m Fr. Museum en Museum te Franeker. → Schilderkunst, Eisinga.

Zie: Eekhoff, Kunstverz. (1875); Leeuw. Cour. (13 en 15.7.1936); Cat. 100 j. Fr. Schilderk. (1947); Nw. Frl. (27.3.1948).

KOOIBOSJES. Staatsnatuurmonument op Terschelling (2,5 ha). In floristisch en vegetatiekundig opzicht van belang. Half-natuurlijk, drassig, schraal hooiland en heidevegetatie met gevlekte orchis. Ook elzenbroekbos, waarin o.a. de

zevenster talrijk groeit.

KOOIKERHONDJE. Hondje, gebruikt om de eenden in de vangpijpen van de eendenkooien* te lokken. Meestal bont gevlekt, ca. 50 cm hoog. De Raad van Beheer op Kynologisch Gebied in Nederland beslist in 1958 of het *K.* als ras zal worden erkend. In Frl. in gebruik in kooien te Bakhuizen en te Piaam. De *K.s* hebben een bepaald type. Te Piaam zijn ze sedert lang gefokt.

KOOISPLEKLID. Fraai duingebied op Vlieland (ca. j65 ha). Wegens de rijke begroeiing als staatsnatuurmonument aangewezen. Grote verscheidenheid van levensgemeenschappen. De aard van de begroeiing wordt door hoogteligging en reliëf en door de mate van ontkalking bepaald. Kruipwilg, dop- en kraaiheide. Ook van ornithologische betekenis.

KOOISTRA, Gerrit Tsjerks, onderwijzer (Lollum 9.8.1908-). Chr. schrijver, die na W.O. II naar voren kwam met getuigende verzen en kinderboeken.

Wrk.: Petear mei God, ferzen (1946); De goede striid fan it leauwe? (1947); Koppenen, roman (1948); De grouwe sûkerpar, kinderboek (1948); Kammeraten op 'en paed, kinderboek (1949); Mem, sonnetten (1950); Ierde en Keninkryk (1954).

KOOISTRA, Hendrik Johannes, veehouder (Warga 16.2.1833-Eernewoude 27.7.1899). Woonde te Warga en speelde belangrijke rol bij de oprichting van de Coöp. Zuivelfabriek aldaar (1886).

Zie: Bolwerk (sept. 1950).

KOOISTRA, Pieter, schilder en beeldhouwer (Lwd. 24.6.1922-). Woont te Amsterdam. Autodidact. Expressionist, soms kubist.

KOOISTRA, Ulbe, zuiveldeskundige (Jelsum 9.10. 1874—Lwd. 10.10.1949). Directeur Coöp. Zuivelfabriek te Sint Jacobi Parochie en Marrum. Secretaris Bond van Coöp. Zuivelfabrieken in Frl. (1909-39).

Zie: Bolwerk (sept. en nov. 1949).

KOOITJE-TIPELEN. Spel waarbij op een op de grond liggende steen een kort latje wordt gelegd, dat buiten de steen uitsteekt. Op het op de steen rustend einde ligt de houten 'koai' (ronde bal). Door met een flinke ronde stok op het vrije uiteinde van het latje te slaan vliegt de 'koai' omhoog. Met de slagstok moet hij zover mogelijk worden weggeslagen. In de Dokkumer Wouden en op Het Bildt wordt het *K.* nog beoefend. Aan de Oude Bildtdijk op Palmzondag en Paasmaandag wedstrijden, die het vroegere tippen* vervangen, z Sloffermet. → Volkskunde.

Zie: K. J. van den Akker, Van den mond der oude Middellzee II (1940), 77.

KOOIWAARD. Zandplaat in het IJselmeer aan de westkust bij Gaast. Met de Z. Makkumer waard als natuurmonument (broedterrein en waterwildreservaat) in beheer bij It Fr. Gea*.

KOOLMEES (Fr.: *blokfink, bijbiterke*). Overal voorkomende en broedende standvogel. KOOLRAPEN, of knolrapen. Geteeld voor consumptie of veevoer. In Frl. is de teelt om de dorpen Minnertsga, Wier, Berlikum van betekenis geweest. Men verkocht naar de grote steden.

Teelt neemt af. In 1956 bedroeg de opp. te zamen 180 ha (163 ha in de kleibouwstreek en 8 ha op het zand). De maximale met *K* beteelde opp. was in het tijdvak 1921-31 434 ha (Nederland 11 847, vnl. Limburg en N.-Brabant). *K.* kunnen als hoofdgewas ('braakrapen') of als stoppelgewas verbouwd worden. Ze kunnen tot het laatst van mei nog gezaaid worden, zodat het land eerst braak kan liggen en goed bewerkt kan worden (voor de onkruidbestrijding). Als stoppelgewas veel na vroege aardappelen geplant. Het zaad wordt vooraf op een kleine opp. gezaaid en de planten worden later overgeplant. Men geeft de voorkeur aan planten, omdat de rapen een betere smaak hebben. In Frl. worden geelvlezige *K.* verbouwd, nl, de rassen Borns Friese en Wassenaars Friese.

KOOLZAAD. Tot tegen 1900 was *K.* een der belangrijkste gewassen van de Bouwhoek*. De bouw had voordelen: er hoefde nauwelijks gewied te worden ('hoeden' van het zaad tegen de vogels was wel wenselijk), *K.* was een nuttig gewas in de vruchtwisseling* (vaak na braakland*), de opbrengst was ruim en de afzet gegarandeerd. De olieslagers persten boterolie voor de vetvoorziening, raapolie voor verlichting; de raapkoeken uit de persresten waren veevoer, en het stro werd als strooisel voor het vee gebruikt (ook wel verbrand).

Toen echter Indische olie de boterolie, petroleum de raapolie en lijnkoeken de raapkoeken vervingen, en het braakland verdween, nam de *K.-bouw* zo snel af, dat het 1900-40 nauwelijks meetelde (beteelde opp. in Frl. 1850-60 gemiddeld 3590 ha, 1930-40 73 hal. In W.O. II als vetleverancier weer in ere. Verbouw verplicht in 1943-44; teelt in 1945 2000 ha (Nederland ca. 50 000 ha), maar 1946 400 ha (0,5 pct. van alle bouwland). Later herstel, in 1955 een garantieprijs van regeringswege. Herfst 1957 is weinig *K.* uitgezaaid. Het meest verbouwde ras, Lembkes, heeft door grotere wintervastheid Hamburger A', verdrongen. Het dorsen gebeurt meest met de maaidorser.

Vroeger met een grote taps toelopende rol met twee paarden in het vrije veld op een zgn. koolkleed. Aan dit dorsen (Fr.: *koalsiedterskjen*) namen deel: de kleedbaas*, de procureur, ploegbaas of kooiker (uitvoerder van het karwei), twee kikkerts (legden voorzichtig het stro met zaad erin met brede vorken in draagkleden), twee beren (droegen het draagkleed naar de dorsplaats), vier strekkers (schudders, scheidten zaad en stro), twee skierroeken (bonte kraaien, oude mannen, reinigden het zaad voorlopig), een hoannebiter (hanebijter) of striebok (strobok), die het stro op een hoop gooide, een jager (bestuurde de paarden), twee klauwers

(verwijderden het achtergebleven korte stro), ten minste twee stalsikers (steelzoekers, vaak vrouwen of kinderen). Na het dorsseizoen kwam de rekendag (koalterskersleis), in de herberg tot diep in de nacht gevierd met veel sterkedrank, z Dorsen, Tesklaow.

Zie: P. J. Troelstra, *Rispinge* (1945), 232-255-; K. J. van don Akker, *Van den mond der oude Middellzee I* (1934), 41-56; Spahr van der Hoek, *Fr. landb. I*, 165-170, 631-634.

KOON, Matthijs, uitgever (Amsterdam 1767-Lwd?). Patriottisch boekdrukkersgezel. Trouwde in 1792 een dochter van Joh. Seydel*, werd uitgever van de 'Fr. Courant*'. In 1830 nog te Lwd.

KOOPERBERG, Philips, medicus (Oosterhout, N.Brabant, 26.6.1849-Den Haag 27.8.1917). Was geneesheer-directeur van het Stadsziekenhuis te Lwd., schreef artikelen over de volksgezondheid en een *Geneeskundige plaatsbeschr. van Lwd.* (1888). In 1898 naar Den Haag vertrokken.

KOOPMANS (Coopmans). Doopsgez. geslacht uit Grouw. Rinse Ruurds Coopmans (1709-1789) had twee zoons: I. Claas (1739-1793), boterkoper te Grouw en doopsgez. leraar te Lwd. (1772-93). Diens zoon was prof. Rinse K., sinds wie deze tak zich met K. schrijft. Zijn tak bleef buiten Frl. Een deel voert samengestelde namen, o.a. Cnoop K. 2. Anso (1746-1810), wiens tak zich met C bleef schrijven, tot ca. 1900 in Frl. vertegenwoordigd bleef, maar in mannelijke lijn uitgestorven is.

Zie: *Ned. Patr.* XI (1920), 124; v. d. Aa VII (K), 105; N.B.W. IX, 546; X, 487; B.W.P.G. V, 206-216; *Menn. Encyclopedia I* (1955), 709; II (1957), 224.

KOOPMANS, Dirk (Dirk Kerst), schilder (Oldelamer 7.10.1906-). Werkte behalve in Frl. ook in Z.-Amerika, België en Drente. Tekende voor *Fr. tijdschriften*. Veel belangstelling voor folklore. Woont te Balk.

KOOPMANS, Hyke Adriana, weefster (Akkrum 28.6. 1924-). Opleiding Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs Amsterdam. Maakt tafelkleden, stola's, handgeweven rokken in eigen ontwerp. Woont te Amersfoort.

KOOPMANS, Johannes Wilco, directeur Meelfabrieken (Lwd. 5.5.1888-Mallorca 23.5.1957). Jarenlang directeur K. Meelfabrieken N.V. te Lwd. Van 1922-42 en van 1945-51 lid, sedert 1951 voorzitter Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Frl. **KOOPMANS, Rinse Klaasses**, theoloog (Grouw 6.3.1770-Koudum 6.9.1826). Van 1795-1812 doopsgez. predikant te Amsterdam. Daarna hoogl. aan het doopsgez. seminarie. Hield in 1801 een rede over Gysbert Japicx, die de belangstelling in de 17de-eeuwer deed toenemen.

Zie: B.W.P.G. V, 206-210.

KOOPMANS, Sytse, notaris (? 1851-Warga 21.3.1890). Van 1884-90 notaris te Warga.

Wrk.: *Het notariaat in Frl. vóór 1811* (1883); *Frl. gedurende het eerste jaar der Bataafsche vrijheid* (z.j.).

Zie: *Reg. Leeuw. Cour.* 17; *Repert.*, 99.

KOOPMANS, Willem Johannes, slager (Akkrum 22.2. 1869-6.4.1953). Trad als voordrager en volksdichter op de voorgrond. Schreef: *Oan 'e âlde Trijgreppel* (1938) en *For de brilloft* (1939).

Zie: *Slj. en Rj.* (1939), 133-137, 170; *Fr. en Frij* (18.2.1949); *Leeuw. Cour.* (28,6.1952).

KOOPMANS MEELFABRIEKEN N.V. Oppericht te Holwerd (1846), naar Lwd. in 1876. Grootste graanverwerkende industrie van N.-Nederland. Grondstoffen meest import, afzet vooral binnenslands. *K.M.* omvat veevoeder-, meel- en havermoutfabriek, grutterij. *Personeel* (1957): 461 man.

KOORDWORM. De dunne *K.* is een in water levende diersoort, ca. 1 mm dik en soms 1 m lang. In Frl. geregeld aangetroffen (1951 zeer talrijk in fuiken op het Snekermeer).

KOORNSTRA, Metten, evangelist (Koudum 16.5. 1852-Ede 17.11.1923). Kleinzoen van J. C. P. Salverda*. Geref. christen-socialist, aangesloten bij S.D.A.P. Werkte voor militaire tehuizen. Schreef in het Hollands een verhaal: *De lotgevallen van kleinen Wybolt* (Utrecht z.j.), dat te Workum speelt. Ook enkele voordrachtbundels.

Zie: G. Mulder, *Agur en de twa portretten* (1957).

KOOTEN, Theodorus van, classicus (Lwd. 22.10.1749-Bennebroek 1.2.1813). Rector te Kampen (1772), te Middelburg (1779), hoogl. in de Latijnse letteren te Franeker (1784). Als patriot verbannen (1787), agent der Nationale Opvoeding (1798-99). Gevierd Latijns dichter. Stelde in vele opzichten teleur.

Zie: Boelen, 2de dl., 595-605; W. G. C. Bijvanck, *Bataafsch verleden* (Zutphen 1917).

KOOTSCHIETEN (Fr.: *keatsje*). In de greidhoek hier en daar in stal of schuur beoefend spel met kootbeentjes van koeien-. Met 'skrinkels' (holle of pijpbeenderen) moeten de op rijen geplaatste 'keaten' omver worden gegooid en wel zo, dat alle op elkaar volgende koten omvallen. Voor de koning en het 'rûzjen' (omverwerpen van op elk der drie rijen geplaatste zes resterende koten) gelden speciale regels. In Terhorne speelt men het *K.*, in wat gewijzigde vorm, op dooiend ijs.

Zie: *Het Bolwerk* (febr. 1952); *Baerderadiel* (1957), 205-206.

KOOTSTAL (Fr.: *keatstâl*). Kinderspeelgoed. Eenvoudig model van een Fr. koehuis met één rij stallen. Zwart en wit geschilderde koten (koeiebeentjes) fungeren als koeien. Vroeger algemeen, thans nog slechts sporadisch op greidboerderijen.

Zie: *Baerderadiel* (1957), 204-205.

KOOTSTERTILLE (Fr.: *Koatstertille*, doorgaans *De Tille*). Deel van Koten* bij de hoge beweegbare brug over het Kolonelsdiep (Prinses-Margrietkanaal). De haven trekt industrie aan: scheepsbouw, fabriek van cementsteen, fabriek van pedalen en schoolmeubelen. Hier ontstaat een

arbeidersdorp*. → Compendium.

KOPERWIEK (Fr.: *moarmantsje*). Lijstersoort. Broedvogel van N.-Europa, in Frl. overwinteraar én talrijk als doortrekker.

KOPPELARBEID. Seizoenveldwerk door georganiseerde groepen, bestaande uit losse arbeiders, vrouwen en kinderen, o.l.v. een koppelbaas, die het karwei van de boer aannam.

K, was in de 19de eeuw vooral in de bouwstreken gebruikelijk voor wieden, vlastrekken, aardappelrooien e.d. Door het ontbreken van elke bescherming tegen de willekeur van de boer en van de koppelbaas en door de samenstelling van het koppel of 'boom' soms uit de ruigste elementen van de arbeidersdorpen* op de heide, vormde de *K*. vaak een aanzienlijk maatschappelijk kwaad, met name door de kinderarbeid en het moreelverval van de door de nood in het koppel gedreven goede arbeider, z Broedertrouw.

KOPPERMAANDAG. Maandag na de eerste zondag volgende op Driekoningen, begin van de vastenavondtijd. Tot in de 19de eeuw werd op *K*. op feestelijke wijze de pot der gilden, 'buorrens' en begrafenisverenigingen, verteerd en maakte de jeugd lawaai. Ook de dag waarop de schippersknechten zich verhuurden. Alleen in Dokkum is *K*. nog niet vergeten: Ieder gezinshoofd uit wijk D krijgt dan een geldelijke uitkering, z Blikken Dinsdag, Lutje bleek.

KORENBLOEM (Fr.: *roggeblom*). Plant. Op het zand vaak in het koren.

KORENDRAGERSHUISJE (Franeker, E. Eisinga-straat 28). Wachthuisje in renaissancestijl van 1634 (gerestaureerd 1924). Diende eeuwenlang voor het koren- of zakkendragersgilde, een der 16 Franeker gilden, dat van de 15de eeuw tot 28,9.1916 heeft bestaan.

Hier werd wacht gehouden tot een schipper kwam roepen: 'Haal ut'. Franeker was centrum van korenhandel en bezat een korenbeurs. De wachters letten op maat en gewicht (koren en ook erwten, bonen en turf).

Zie: Frl. album (1940), 310; A. Hallema, Franeker (1952), 166.

KORENSLA (Fr.: *grouhals*). Plant. In het oosten; in het zuidwesten op de zandakkers en oude tramlijnen.

KORF (Fr.: *koer*). De gevlochten *K*. werd tot in deze eeuw veel gebruikt. De 'bolkoerrinders' (mannen en vrouwen, die brood met twee korven ventten) waren tot W.O. I algemeen. Boter en vis werden in *K.en* naar de markt gebracht, resp. gevent. 'Bontwyfkes' (vrouwen met lappen bont en... het nieuws in haar *K*.) kwamen in de 19de eeuw nog voor. Een onnozele hals werd onder de *K*. vandaan gezongen of gefloten. Het effect werd bereikt door een emmer water over de *K*. uit te gieten.

KORFBAL. Spel dat veel beoefend wordt in de Don-geradelen en de Zuidoosthoek van Frl. De Fr. *K*. Bond (opgericht 1918) was 1.3.1957 met 78 aangesloten verenigingen en 4348 leden (2495

seniores en 1853 juniors) de grootste regionale *K*-bond in Nederland. In het seizoen 1956-57 speelden er 2044 twaalfallen voor de competities van de Fr. *K*-Bond. De afdeling Frl. van de Christelijke *K*-Bond telt ca. 30 verenigingen met een kleine 1000 leden. Er komen 65 twaalfallen uit in de competities van deze bond.

Zie: Leeuw. Cour. (17.4.1958).

KORHOEN (Fr.: *kuorhin*). Door ontginningen schaars geworden broedvogel van heidevelden, o.a. onder Appelscha en Oldeberkoop.

KORNDIJK, Zeer oude zeedijk van de Hooibergerpolder*, nu IJselmeerdijk.

Zie: Binnendijken en Slieperdijken I, 398.

KORNELIS YNSES (ook: Knjillis Y. Reen, wrsch. naar het dorp Rien). Woonde ca. 1800 als boer te Kubaard en was een vermaard hardrijder op de schaats. Vele verhalen over zijn prestaties. Hij zou, om lange rechte streken te kunnen maken, op smalle weilandgreppels hebben geoeffend.

KORNJUM (Fr.: *Koarnjum*, um*-naam). Dorp in Leeuwarderadeel (396 inw.). Veeteelt en wat landbouw. Ned. herv. kerk. Martena*-State. Stinsflora*. David van Goorle* woonde hier.

Zie: Hepkema Memories, 17; Reg. Leeuw. Cour., 46; Repert., 195.

KORNWERD (Fr.: *Koarnwert*, werd*-naam, misschien met *Kuern*, molen). Terpdorp in Wonseradeel, achter de IJselmeerdijk (154 inw., van wie 17 te Sotterum). Herv. kerk (oorspr. 12de-eeuws met 14de-eeuws beeldhouwwerk). Veeteelt en landbouw. Geboorteplaats van Obe Postma*.

Zie: Hepkema Memories, 388; Vr. F. XXVII (1924), 8-17.

KORNWERDERZAND (Fr.: *It Koarnwertersân*). Dorp in Wonseradeel (50 inw.). *K*. was een der eilanden van waar uit de Afsluitdijk is aangelegd. Er zijn twee schutsluizen en tweemaal vijf spuisluizen, de Lorentzsluizen. De bewoners van *K*. zijn werkzaam aan dijken sluisen.

Op 12 en 13.3.1940 richtten zich de Duitse lucht- en landaanvallen op de Wonsstelling en de verdedigingswerken van *K*. De aanvallen op de laatste waren vruchteloos. Hr. Ms. Johan Maurits van Nassau hielp bij de verdediging. Op 14.4.1945 werden de sluisen te *K*, door de Duitsers zwaar beschadigd.

Zie: Leo Leixner, Von Lemberg bis Bordeaux (München 1941); O. Ebbens en E. Wyga, De Dodendam (Amsterdam 1946).

KORTE BAAN, g Hardrijden.

KORTEGAARD. Eigenlijk 'corps de garde'. Oude naam voor wachtlokaal of -kamer, o.a. bij de kerk te Hallum (herinnering aan de Franse tijd).

Zie: Haslinghuis, Bouwkundige termen, 214.

KORTEHEMMEN (Fr.: *Koarte Himmen*, oorspr. een landnaam aan de Drait, z Ham). Streekdorp* in Smallingerland (302 inw.). Twee buurten, de Galhoeke en de Boerestreek. Ned. herv. kerk (ca. 1300 gebouwd van zgn. kloostermoppen); klokkestoel. In *K.* staat het gebouw van de Woodbrookers*.

Zie: Reg. Leeuw. Cour., 51.

KORTEZWAAG (Fr.: *Koartsweagen*, zwaag = weide (streek)). Dorp in Opsterland (1064 inw.). Hoewel administratief daarvan gescheiden, maakt het met Gorredijk (dat op grondgebied van *K.* ontstond) één geheel uit. Aan de Lykwei, de Hegedyk en de Dwersfeart ligt het agrarische deel van *K.*, dat in de 17de eeuw door de vervening sterk gegroeid is. Hier ook oude joodse begraafplaats.

KORTHOORNROUND. Klein rund met korte, enigszins naar voren gerichte hoorns en vrij lang voorhoofd. Leefde in historische tijd in Frl. Restanten in de Fr. terpen. Wrsch. eerder gedomesticeerd dan de oeros en later hiermee gekruist. In de terp van Ferwerd ook hoornloze runderen gevonden. Tacitus beschrijft dergelijke runderen.

Zie: *Cultura*, Jrg. 20 (1908).

KORTWOUDE (Fr.: *Koartwâlde*). In de M.E. een der acht kerspelen* van Achtkarspelen. Sedert 1957 officieel onderdeel van Surhuizum.

Het oude kerkhof (de Bult) was tot voor kort aanwezig. Al in 1441 willigde de paus echter een verzoek van de parochie *K.* in om zich met die van 'Zuderhusen' te verenigen.

KOSTER, Christoffel, hoofd ener school en musicus (Sneek 31.8.1841-Lwd. 24.7.1897). Bevorderde de gemengde en mannenkoorzang en als leider van de volkszangschool ook de kinder- en volkszang. Schreef enige liederen en cantates.

Zie: Voorwoord 'Doaitse mei de Noardske Balke' (1897).

KOTEN (Fr.: *Konten*, huizen, kleine boerderijen). Dorp (1003 inw.) in Achtkarspelen met Kootstertille*, Opperkoten en Kootstermolen (aan de Groninger straatweg en genoemd naar de vroegere korenmolen van *K.*). *K.* bestaat uit een rij huizen en boerderijen langs de weg en heeft alleen tussen de Ned. herv. kerk en de brug over het Kolonelsdiep een woonkern. De openb. lagere school staat noordelijker. Voor het wapen → Dorpswapens.

Zie: Hepkema Memories, 382.

KOTER. Nog wel de aanduiding voor een kleine boer ('keuter'). Vroeger: landgebruiker zonder eigendom van een 'erkende' sate* of state* en dus niet in het bezit van stemrecht*. In de marke* speelde hij geen rol van betekenis. Hij had geen deel aan de oorspr. Fr. democratie*. Al kón hij een grote landgebruiker zijn, toch had vroeger de Fr. *K.* meestal maar een bescheiden bedrijfje (vaak naast een ambacht).

Zie: D. J. Cuipers, Bijdr. voor de Rechtsgesch. van de Gemeene Dorpsgronden in Oostergo (Den Haag 1949), 152-157.

KOUDEWEG (wrsch.: *Koeweg*, Fr.: *Kouwewei*). Weg tussen Berlikum en de Oud Bildtdijk.

KOUDUM (Fr.: idem, wrsch. vroeger *Colwidum*, *kol*, hoogte, *widu*, bos). Komdorp, hoofdplaats van Hemelumer Oldeferd (1887 inw.). Herv., geref. En doopsgez. kerk. Openb. en chr. lag. school; chr. uloschool. Ligt op een langgerekte pleistocene zandrug tot — 6 m. In het dorp, vooral aan zuid- en oostzijde, tuinbouw. In de drooggemaakte meren (o.a. Haanmeer) en op de overige lage klei- en veengronden om het dorp veeteelt. Zuivelfabriek. Herv. kerk (1857) heeft ouder interieur. Zeevaardershuis. Vroeger hier de Stinsen van de Galama's, Epema's, Donia's en anderen. Een van de zandgroeven is natuurmonument, gedeeltelijk eigendom van It Fr. Gea* (oeverzwaluwen). Voor het wapen → Dorpswapens.

Zie: Reg. Leeuw. Cour., 51; Repert., 195.

Koudumer Slaperdijk. Door het Land (= Frl.) in 1732 aangelegde binnendijk* tussen Workumer Nieuwland en het Hoog van Hemelum. Bestaat uit twee delen, die bij *K.* aansluiten. Aangelegd wegens de vernielingen door de paalworm* aan de paalwerken in de Zuidwesthoek. Keersluizen in de vaarten te Galamadammen, N. van *K.* en bij het N. aansluitpunt. Door de Afsluitdijk kwam de dijk in de derde linie. Sinds 1950 niet meer Slaperdijk*.

Zie: Binnendijken en Slieperdijken I, 376.

Koudumerzijk. Vroegere zeesluis N. van *K.*, ook keersluis bij *K.* in de Slaperdijk.

Zie: Binnendijken en Slieperdijken I, 370, 387.

KOUFURDERRIGE (*rige*, streek). Dorp in Donia-werstal (228 inw.). Streekdorp van boerderijen langs straatweg Lemmer-Sneek, na W.O. II gevormd uit delen van verschillende dorpsgebieden W. van de Koevorde.

Zie: Leeuw. Cour. (6.12.1950).

KOUMANS, z Coumans.

KOWARSKI, **Stanislaw**, violist (Sluzewo, Polen, 7.4.1922-). Lid van het Leeuwarder Collegium* Musicorum, concertmeester Fr. Orkest*. Geeft recitals en concerten met orkestbegeleiding; speelt voor de Regionale* Omroep Noord, z Kueter, K.

Zie: Orkestnieuws Fr. Orkest (mei, sept. 1955).

KOZAKKEN. Russische bevrijdingstroepen onder kolonel von Rosen verschenen 17.11.1813 in Frl. De prefect Verstolk* wilde om gezondheidsredenen niet aanblijven en werd gevangengenomen. De *K.* bleven tot 6.1.1814. Te Lwd. werd een Hollands-Russisch woordenboekje uitgegeven om de omgang te

vergemakkelijken.

Zie: Slj. en Rj. (1911), 511-573, 579-581; Vr. F. XXI (1913), 466-467; Leeuw. Cour. (12.11.1938).

KRAAI. Ook zwarte kraai en, ten onrechte, vaak roek genoemd. Veel voorkomende broedvogel, broedt soms op de grond.

KRAAIHEIDE (Fr.: *beikeheide*). Algemeen op heide in het Drentse* district en in de duinen op de eilanden.

KRAAIHEIDE-POLLEN.

Staatsnatuurmonument van 1908 in de boswachterij 'Appelscha-Noord'. Een uitgestoven terrein (ca. 3,5 ha) te midden van naaldhoutbebouwingen, vroeger vooral belangwekkend door de rijke begroeiing met kraaiheide. De begroeiing met Amerikaanse vogelkers en grove den heeft het terrein geschaad.

KRAAK (Fr.: *kreake*). Tegenwoordig galerij in een kerk bij het orgel. De *K.* van Oosterend, oorspr. een tribune voor de zangers (oksaal*) bij het koor, heeft fraai snijwerk in de trant van Corn. Floris en is gemaakt door H. Hagart (1554).

Zie: Buil. Oudh. bond IV (1902-03), 109-113; Haslinghuis, Bouwkundige termen, 215, 270.

KRAAMVROUW. Huizen waarin een *K.* lag werden in de M.E. ontzien. Ook in Frl. werd de gestorven *K.* onder een wit lijkkleed ondershands grafwaarts gedragen. Dit was een eerbewijs, maar ook uiting van vrees. De *K.* was 'onrein' tot haar eerste kerkgang.

Zie: I.H. XXVI (1948), 86-88.

KRAAMZORG. Vele bevallingen hebben in Frl. thuis plaats (80 pct.). Voor de *K.* aan huis door gediplomeerde kraamverzorgsters zorgen zes kraamcentra van het Groene* Kruis (Lwd., Dokkum, Surhuisterveen, Oosterwolde, Heerenveen en Sneek) en een van het Wit-Gele Kruis (Bolsward). Te Lwd. heeft het Groene Kruis een opleidingskraamklinik. De ca. 130 kraamverzorgsters kunnen niet aan de aanvragen voldoen.

KRAANLANDEN. Een grotendeels uitgeveend en nu drooggelegd gebied ten zuiden van de Veenhoop (Smallingerland). Herinnert aan het verblijf van kraanvogels.

Zie: Pompebl. XIX (1948), 139-141.

KRAANVOGEL. Zeer grote, ooievaarachtige vogel, die op doortrek soms ook Frl. aandoet.

KRABBEDIJK. Naam van twee oude waterkeringen (de tegenwoordige planweg Kubaarderhoek-Sjunga-dijk en de O. dijk van de Arkumerhem).

KRABBESCHEER (Fr.: *ielstikel*). Plant. In het waterland en elders algemeen. Op de klei minder talrijk. Veel in verlandende petgaten en wijken. Vroeger voor aardappelbemesting gebruikt (hoog

kaligehalte!).

KRAGGE. Weststellingwerf se naam voor 'pet'. Invloed van de Gietersen*. z Pet, Vervening.

Zie: Moerman, 134.

KRAKELING. Gebak in de vorm van een 8. Nog veel in Frl. gebruikt. Twee soorten: de 'sûkerkreakeling' (suiker-*K.*) en de 'soeskreakeling' (*soes-K.*) De laatste wordt veel op begrafenissen genuttigd. Een speciale soort is de 'Surcher anyskekreakeling' (*K.* uit Surich met anijssmaak). Een deel van de volksdans, de Schotse* Drie, heet ook 'kreakeling'. De dansers bewegen zich daarbij in de 8-vorm.

Zie: Leeuw. Cour. (27.3.1956).

KRAMER, Cornelis Pieters, privaattocht Frans (Ried 16.9.1882-Lwd. 11.6.1955). Schreef o.a.: *Gysbert Japicx as oersetter en biwirker* (Assen 1943).

Zie: Repert., 99.

KRAMER, Haije, internationaal schaakmeester (Lwd. 24.11.1917-). Leerde in 1933 schaken. In 1935 voor het eerst kampioen van Frl. Hij verdedigde van 1935-55 18 keer de titel. In 1939 gekozen in nationaal tental tegen België. Won in 1940 toernooien in Hilversum en Haarlem, verloor in dit jaar match tegen II. Euwe met 5-3.

Na W.O. II kwam *K.* uit in alle wedstrijden van het nationale team. Vertegenwoordigde Nederland op schaak-olympiaden te Dubrovnik (1950), Helsinki (1952), Amsterdam (1954) en Moskou (1956); nam deel aan voorwedstrijden voor wereldkampioenschap in Bad Pyrmont (1951) en München (1954). Won in 1949 het internationaal toernooi te Vimperk (Tsjechoslowakije). Werd in 1954 door de F.I.D.E. (Fédération Internationale des Échecs) tot internationaal schaakmeester benoemd. Auteur van *Romantisch Schaak* (Amsterdam 1956) en (in samenwerking met M. Euwe) *Het Middenspel* (Gouda) in 12 deeltjes, waarvan zes deeltjes zijn verschenen en vertaald in Deens en Duits. Schaakredacteur van diverse bladen, o.a. Leeuw. Cour. en Fr. Koerier. Sinds 1955 ambtenaar ter secretarie te Lwd.

KRAMER, Hendrik Hendriks, architect (Woudsend 1850-Lwd. 13.2.1934). Van 1878-1934 architect te Lwd., bouwde o.a. 'Baensein', landbouwwinter-school, M.T.S., kerk Warstiens, restaureerde kerk Winaldum. Ereburger van Lwd. en lang voorzitter Prov. Fr. Schoonheidscommissie.

Zie: Leeuw. Cour. (13.2.1934).

KRAMSVOGEL (Fr.: *ffildlyster, blaukop*). Soort lijster. Broedt in N.-Europa, trekt in Frl. veel door of overwintert.

KRANTENACTIES. De Reddingboot-actie. Pasen 1949, vlak na de maart-orkaan toen de reddingboot Brandaris 26 Polen redde van de 'Kattowice', die in de gronden bij Terschelling verging, nam de Leeuw. Cour. het initiatief tot een actie die een huldebetoging van Frl. aan de Noord- en Zuidhollandse Reddingsmaatschappij

(nu Kon. N.Z.H.R.M.) beoogde te zijn. z Reddingwezen.

Hoewel negen van de 24 schepen van de maatschappij op de Fr. stranden gestationeerd waren, was er in Frl. nooit veel medeleven betoond met het werk van de redders. De acties in haast alle dorpen en steden (er werd voor de redders gevoetbald, toneel gespeeld, gemusiceerd, gezongen — o.a. door het gevangenenkoor van Lwd., gecollecteerd, gebridget, ingezameld op bruiloften enz.) brachten f 50 000 op: het bij het begin gestelde doel, nl. een halve ton voor het aanschaffen van nieuwe motoren in de reddingboot 'Insulinde' te Oostmahorn als verjaarsgeschenk van Frl. aan de N.Z.H.R.M., die 11.11.1949 125 jaar bestond. Blijvend resultaat was verder het Fr. Reddingbootcomité en een groot aantal donateurs.

De Frysk-Orkest-actie. In okt. 1955 zetten de vijf Fr. dagbladen een actie in onder het motto 'Open doekje voor het Fr. Orkest', om zo het voortbestaan te verzekeren en aan Den Haag te laten blijken dat het orkest kon bogen op de steun van de Fr. bevolking (voorwaarde om voor de subsidiëring volgens de rijksregeling in aanmerking te komen), z Orkest, Fr.; Orkestwezen.

Doel was om met het comité 'Vrienden van het Fr. Orkest' f 100 000 bijeen te brengen. De actie sloeg geweldig in, ook door de instelling van een (echt) Gouden Viooltje voor het dorp dat in een verstreken week het hoogste gemiddelde per inw. had gehaald en het Zilveren Viooltje voor degene of de organisatie die de meest originele gedachte voor een inzameling had verwezenlijkt. Het hele Fr. volk heeft meegedaan: de gaven kwamen niet alleen in geld, maar ook in natura binnen: de boeren gaven een stamboekstier, de boerinnen een stamboekkoe, de plattelandsjongeren een kalf, er waren veulens, biggen, kippen, duiven, geiten, kuikens, konijnen en zelfs ganzen, die alle te gelde zijn gemaakt. Ook nu werd er op allerlei manieren geld ingezameld, niet in de laatste plaats dank zij de medewerking van de plaatselijke muziekkorpsen die zich bijzonder weerden. In apr. 1956 kon aan het bestuur van het Fr. Orkest bij de viering van het tienjarig bestaan een bedrag van ruim f 120 000 worden aangeboden benevens een groot aantal nieuwe donateurs. Winsum won het Gouden Viooltje definitief en bood het aan het Fr. Orkest aan; dat maakte er de jaarlijkse wisselprijs voor de meest opmerkelijke prestatie op muziekgebied in Frl. van. Sinds de actie bestaat er voor de concerten van het Fr. Orkest ten plattelande meer belangstelling, terwijl ook de belangstelling voor de eigen korpsen erdoor vergroot is. Voornaamste resultaat: Fr. Orkest werd opgenomen in rijkssubsidiëring.

De Fryske-Akademy-actie. Toen najaar 1957 bleek dat het rijk de Akademy* niet wilde steunen bij de nodige uitbreiding zijn de Fr. kranten weer in het geweer gekomen: Het doel was f 70 000 bijeen te brengen. Op 1.4.1958 kon aan het Akademybestuur f 87 500 worden afgedragen. Ook nu was de belangstelling weer algemeen. Aan 20 gemeenten, die het hoogste weekgemiddelde afdroegen, werd telkens een steen ('Academicus') geschonken. Utingeradeel bereikte het hoogste gemiddelde (60,85 cent per inw.), op de voet gevolgd door Vlieland. Vooral de gemeentebesturen hebben bij deze actie veel

gedaan. Overal werden collectes gehouden. De bedrijven bleven niet achter.

KREAMPOF (kraambol). Oude, typische broodsoort, gegeten bij een geboortefeest. Twee ronde schijven fijn krentendeeg worden op elkaar gelegd, met hiertussen een bol van boter, suiker en citroenrasp en een weinig kaneel. De kanten worden goed vastgedrukt, de bovenkant bestreken met ei, waarna de ca. 400 g wegende K. wordt gebakken.

Zie: G. W. Barendsen, Groot en klein luxe-brood (z.j.), 95.

KREIL. Oorspr. 'moerasbos', later misschien 'zandbank met griendbos begroeid'. Het bos van K, (of Kreilerbos) eertijds tussen Enkhuizen, Staveren en Texel. Volgens Occo Scharlensis* kwamen Friso* en de zijnen hier aan. Later joegen de Hollandse graven er vaak (z Galama, G. L.). Bij het ontstaan der Zuiderzee* ging het bos verloren, z Hindeloopen.

Zie: Fr. Plaknamen V, 2-5; Schönfeld, Waternamen, 29, 34.

KRENSER ARM (Fr.: *Krinzer Earm; krense, krenze, bocht*). Planweg Oosterwierum-Rauwerd. Eertijds dwarsdijk*, die in de Middellzee nieuwland* vormde (ca. 1200). Reeds eeuwen deel van de Slachte*. De draaibrug met afsluitbare opening over de Zwette (vaart) (kort na 1500 gegraven) heet Dillebrug en -zija. Hier vroeger een ijsherberg*.

Zie: B. I (1939), 107-109; Binnendijken en Slieperdijken I, 270; Schönfeld, Waternamen, 219-220.

KRENTENBOOMPJE (Fr.: *krintebeam*). Steeds meer in het Drentse* district (omgeving van Appelscha en Oosterwolde).

KREULEN, Jan Roelofs, chr. geref. predikant (Wapse 22.8.1820-Suawoude 4.6.1904). Stond te Workum, Hallum en Suawoude (1882-90). Hier kwamen de A en B kerken bij elkaar. Schreef verschillende boeken, z Gereformeerde kerkformaties.

Zie: B.W.P.G. V, 259-260.

KRINGGREPPELGRAVEN, z Bronstijd, Dodencultus.

KRIPS, Lambertus F., voordrager (Wommels 2.9.1875-Lwd. 27.11.1951). Verzorgde met S. Molenaar* vele Winterjounenocht*-programma's (1904-26). Schreef zelf o.a. *F en Ljouwert nei Jellum-Boksum*.

KRISTLIK FRYSKE FOLKSIBBLETEEK. De K.F.F.B., opgericht met 114 leden in 1934, met het doel populaire, goedkope boeken met christelijke inslag uit te geven, heeft snel opgang gemaakt (1944: ca. 1000 leden, 1954 4650, momenteel ca. 6800). Door prijsvragen heeft zij het schrijven van romans gestimuleerd; zij betreft de laatste jaren ook het kinderboek in haar werkzaamheid. Tot eind 1957 werden 33 boeken uitgegeven, waaronder zeven kinderboeken.

Propagandablad 'De Fleanende* Krie'.

KRISTLIK FRYSKE MIENSKIP op frijsinnige gronslach (K.F.M.) (Chr. Fr. gemeenschap op vrijzinnige grondslag). Door A. R. Scholten* e.a. opgericht (1937). Aantal leden ca. 80. Orgaan 'Frij, From, Frysk'. Men wil de chr. geloofsverkondiging in het Fr. en in vrijzinnige geest bevorderen (Fr. zondagsschoolmateriaal, wijdingswoorden, zangbundels). De Prov. Commissie voor Fr. kerkewerk in de Ned. herv. kerk kwam op haar initiatief tot stand, z Psalmberijming.

KRISTLIK FRYSK SELSKIP. Opggericht 1908 als 'Christlik Selskip for Fr. Tael- en Skriftekennisse'. Hoofdfiguren in het begin S. Huismans* en G. A. Wumkes*, later F. B. Folkertsma*. Organen 'Yn ús eigen tael' en later 'De Stim fen Fryslân'. Door het K.F.S. kreeg het Fr. als godsdienstige taal (bijbel- en psalmvertaling) meer plaats. Vooral Folkertsma verdiepte het nationale beginsel; hij en de zijnen veroverden ca. 1925 de leiding. Ook buiten de eigen orthodoxe kring verwierf het K.F.S. grote invloed (ledenaantal: 1900 320, 1918 950, 1928 1650, 1938 1460, 1948 4200, 1957 1550).

Zie Compendium: Friese Beweging.

Zie: Kristlik Fr. Selskip 1908-33 (1933); Ta in tinkstien. Samle skriften fen S. Huismans (1927); E. B. Folkertsma, Toer en tsjerke (1934); idem. Eachweiding (1950); Kr. Fr. Selskip 1908-58 (1958).

KRITE. Woord dat verband houdt met het oude 'kreits'. In Frl. velerlei betekenis: *a.* kleine polder (vgl. Simmerkrite); *b.* kaatsperk (vgl. yn 'e krite); *c.* afdeling van een Fr. Selskip; *d.* streek (vgl. ook omkrite, omgeving); *e.* gebied, waar bijv. een bakker zijn klanten heeft. Het Fr. werkwoord *K.* houdt verband met 'krijten': het huilen van kinderen of piepen van een kruiwagen (ook: De kritene pypstal, herberg bij Franeker = de pijpesteel van krijt).

KROCHT, z Crypt.

KROESE, Willem, onderwijzer (Hattem 10.7.1850-Drachten 10.12.1912). Pionier van het chr. onderwijs in het zuidoosten. Richtte de Ver. tot stichting en instandhouding van chr. scholen in Frl.'s Zuidoosthoek op (1892). Vele jaren secretaris van de Bond van Fr. Jongelingsverenigingen.

Zie: Van Strijd en Zegen, gedenk. van het chr. onderwijs (Leiden 1904), 394-404.

KROGMANN, Willy, Duits filoloog (Wismar 13.9.1905-). Verbonden aan het 'Germanisches Seminar' van de univ. Hamburg. Schreef een groot aantal boeken en artikelen, ook op Fr. gebied.

Wrk.: Ahnenerbe oder Fälschung? Eine Klarstellung in Sachen der Ura Linda Chronik (Berlijn 1934); Die heilige Insel. Ein Beitrag zur altfriesischen Religionsgeschichte (Assen 1942); Von Hamburg nach Helgoland vor hundert Jahren. Ein

Skizzenbuch von Carl Reinhardt (Hamburg 1947); Altfriesische Balladen, I Buhske di Remmer, II A Redder träd e Raiendaans (Aurich 1953); Helgoländer Wörterbuch (Wiesbaden 1957 e.v.) en artikelen in Jahrb. d. Vereins für niederdeutsche Sprachforschung 65/66 (1940), 150-156; 69/70 (1948), 176; Friesische Monatshefte I (1949), 59-61; Helgoland Nr. 24 25 (1950), 3) 30/31 (1951), 8; 36/37 (1952), 5; 40/41 (1952), 7; 45/46 (1952), 8; 48/49 (1952), 10; 50/51 (1952), 8; Niederdeutsche Mitteilungen 4 (1948), 71-73; 13 (1957), 16-31; Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 69 (1952), 345-349; Helgoland ruft (Hamburg 1952), 9-17, 84-92; Zeitschrift für Mundartforschung 21 (1952), 49-51; 21 (1953), 106-116; 22 (1955), 222; Deutsche Philologie im Aufrisz, Bd. I (Berlin 1952-57), 1523-1550, 1899-1930; 2 (1953), 353-374; Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden 33 (1953), 115-122; 36 (1956), 97-112; B. 16 (1954), 42-49; Verfasserlexikon, Bd. v (1955), 116-118; 937-940; Korrespondenzblatt des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung 63 (1956), 46; Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde 7 (1957), 269-313; Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte I (1957), 487-494; Beiträge zur Namenkunde 9 (1958), 104 en 108.

KROKUS (Fr.: *krookje*). Bolgewas, gekweekte plant. Soms deel van stinsflora* (o.a. Ysbrechtum). Bij Bergum (verwilderd) *crocus zonatus*.

KROL, Bastiaan Jansz, evangelist (Harlingen ca. 1595-Amsterdam 1674). Door de Amsterdamse kerkeraad als ziekentrouster naar Nieuw Nederland gezonden. Bereidde daar de vestiging van een kerkelijke gemeente voor (1624).

Zie: A. Eekhof, B. J. K. (Den Haag 1910); N.B.W. I, 1252-1254.

KROMHALS (Fr.: *kouwetonge*). Plant. Vaak op de eilanden. In het binnenland op het zand.

KROMHASKERDIJKEN. Groep boerderijen tussen Haskerdijken en Nes, aan de oude kronkelende herenweg die na W.O. II als straatweg Van Sminiaweg kwam te heten.

KROMHORNE (Fr.: *Krûmhorne*, kromme hoek). Plaatselijke naam voor bochten in de zeedijk, o.a. O. van Wierum en N. van Gaast achter de zgn. Kleine Zee (in 1956-57 afgegraven).

KROMME EE. Brede, bochtige laagveenrivier tussen Drachtster Wijde Ee bij Veenhoop en Sitebuurster Ee. Alleen belangrijk voor watersport.

KROMME ZIJL (Fr.: *Kromsyl*). Ook Littenserzijl. Brug met afsluitbare opening in de weg op de Slachte* over de Bolswarder-Leeuwarder Trekvaart ten zuidwesten van Wommels. De haakse bochten (krommingen) in het vaarwater gaven de naam.

Zie: Binnendijken en Slieperdijken I, 263.

KROMSIGT, Johannes Christiaan, Ned. herv. predikant (Kortgene 5.8.1872-). Proefschrift over Wilhelmus Schortinghuis (1904). Stond van 1928-39 te Rinsumageest. Een der leiders van de

confessionele richting. Redacteur van het herv. weekblad 'De Geref. Kerk'. Woont te Zeist.

KROMWAL, z Britswerd.

KRONIEK. De oude Fr. *K.en* zijn lange tijd klakkeloos geloofd, daarna, vooral onder invloed van J. Bolhuis* van Zeeburgh, sterk gewantrouwd. De vraag: 'Waarom is er zo geschreven?' is echter even belangrijk als de vraag: 'Wat is er geschreven?' Te denken is aan Jan Romeins uitspraak: 'Geloof niet wat de geschiedschrijvers zeggen, maar evenmin, dat zij het zonder grond zeggen.'

Tot de Fr. klooster-*K.en* behoren die van Bloemhof, Mariëngaarde, Lidlum, Ludingakerk, Bloemkamp, St.-Odulf te Staveren, Aduard, IJlst, Feldwirt, franciscaner klooster te Groningen, Thabor en Norden. Patriottische geschriften zijn: *Fon ala fresena fridome*, *Hoe dae Fresen Roem wonnen*. *Thet Freske Riim*, *Tractatus Alvini*, *Historia Frisiae*, *Gesta Fresonum*, *Gesta Frisiorum*, *Olde Fresche Cronike*, *Âldfrysk kronykje*.

Uit de late M.E. en 16de eeuw stammen: *Cleyne Cronica* van de Groningher Omlanden, de kroniek van Sicke Benninghe (Beninga), die van Sybe Jarichs, van Eggerik Beninga, Cornelius Kempius, Johan Rengers van ten Post, Andreas Cornelius, Suffridus Petrus, Idzardus Gravius. Ook moeten de volgende Memoiren genoemd worden: *Proeliarius* van Paulus Rodolphi van Rixtel, de *Groninger Passie* van heer Meynert toe Fraenker, de geschriften van Jancko Douwama, het *Annael* van Kempo van Martena, aantekeningen van A. A. Jonghama, het *Cronyxke* van Tjalling Aykema, de memorien van Rienk Fresinga, de *K.* van Abel Eppens, die van Eggerik Egges Phebens en de beschrijving van de Waalse furie te Dokkum van Henricus à Bra.

Zie: J. Bolhuis v. Zeeburgh, *Kritiek der Fr. geschiedschrijving* (Den Haag 1073); H. Reimers, *Die Quellender Rerum Frisicarum Historia des Ubbo Emmius* (Leipzig 1907); Romein, *Noordned. Geschied-schr.* (Haarlem 1932); met Supplement bewerkt door H. Bruch (1956); H. Bruch, *K., der Fr. K.en* (1952).

KROONSPOLDERS, z Meeuwenduinen.

KROOS (Fr.: *einekroas*). Waterplant. De *K.*-soorten in Frl. algemeen. Het wortelloos *K.* schijnt zeldzaam is in het lage midden echter soms talrijk. Het grote *K.* komt vaak voor.

KROPVELD, Eliëzer, chr. geref. predikant (Koevorden 8.6.1840—Werkendam 3.8.1920). Stond o.a. te Koudum, Minnertsga en Driesum. De autobiografie *Uit de duisternis tot het licht* (Heusden ca. 1880) handelt ook over de Fr. tijd.

KRUIDENTEELT. Geschiedenis en organisatie. Vanouds zijn vnl. in de Fr. Wouden aromatische kruiden geteeld. In hoofdzaak contractteelt van aartsengelwortel. De produkten werden verhandeld op de kruidenmarkt in de Noordduitse steden.

De zeer wisselvallige uitkomsten in de jaren 30 leidden ertoe, dat vanaf 1936 op de proeftuin te Buitenpost door C. M. van der Slikke een onderzoek werd ingesteld naar de teelt- en verwerkingsmogelijkheden van een groot sortiment

geneeskrachtige en aromatische gewassen. Toen na W.O. II de Oosteuropese landen niet meer met kruiden op de markt konden komen, kon de *A'*, uitgebreid worden. Er kwamen kruidentelerscoöperaties te Doornspijk en Westergeest, later nog door enkele andere gevolgd. Met financiële steun van de overheid werden drooginstallaties gebouwd (in 1948 in gebruik en later aanzienlijk uitgebreid en verbeterd). De afzet van de kruiden vindt plaats door de Ver. van Ned. Kruidencoöperaties, een overkoepelende coöp. vereniging van de telerscoöperatie in Nederland.

Sortiment. Aanvankelijk teelde men een zeer groot aantal verschillende gewassen. Dit is nu anders geworden. De belangrijkste gewassen zijn thans valeriaan, Chinese rabarber, vingerhoedskruid, wollig vingerhoedskruid en opgeblazen lobelia. Daarnaast komen, zij het in mindere mate, nog voor: muntsoorten, lavas, aartsengelwortel, dragon en driekleurig viooltje.

Bedrijfstype en areaal. De *K.* wordt uitgeoefend zowel op de gemengde landbouw- als op de tuinbouwbedrijven. Afhankelijk van de totale arbeidsbehoefte van de gewassen en de spreiding van de arbeidsbehoefte over het jaar kunnen de kruiden een goede aanvulling vormen in het teeltplan van de kleine landbouwbedrijven, waar een overschot aan arbeidskrachten aanwezig is. Specifieke *K.*-bedrijven komen in Nederland zeer weinig en in Frl. niet voor. De opp. kruiden die op de Kruidencoöperatie te Westergeest verwerkt wordt, is ca. 60 ha; hiervan wordt ca. 15 ha in Frl. geteeld. Westergeest verwerkt nagenoeg de hele productie uit de N. prov. en de kop van N.-Holland.

Onderzoek. Het regionale onderzoek naar teeltmogelijkheden, teeltwijzen en de selectie van kruiden vindt plaats op de proeftuin van de Stichting Kruidentuin te Buitenpost.

KRUIDKERS (Fr.: *kerskrûd*). Plant. Peperkers aan de IJselmeerkust. Andere soorten adventief. **KRUIDKOEK**, Friese. Koek met een bijzondere smaak, te danken aan melange van kaneel en kruiden. In Frl. wordt anders dan in Groningen het deeg niet gekookt, zodat de *K.* langer vers blijft.

KRUISBEK (Fr.: *krûsbek*). Broedvogel, m sommige jaren in grote of kleinere troepjes in Frl., soms reeds in juni.

KRUISBROEDERS (kruisheren). Kloosterorde van kanunniken, in 1211 te Hoei (Zuidned.) gesticht als kruistochtpredikers. De orde lijkt op die der dominicanen. *K.* te Sneek (1462-1576) en Franeker (1468-1580).

KRUISDISTEL (Fr.: *séstikel*). Plant, alleen aan de IJselmeerkust.

KRUISDOBBE. Plas *Z.* van Eernewoude; toegang tot het Princehof.

KRUISKRUID (Fr.: *krûswoartet*). Plant. Klein *K.*, zeer algemeen. Kleverig *K.* alleen op stationsterreinen en langs spoorwegen. Bos-*K.* op zandgronden in wallen en bosjes. Smalbladig *K.* vooral op klei in het noorden. Water-*K.* nog veel in vochtige graslanden en moerassen. Jacobs-*K.*

algemeen op de eilanden en ook binnenslands. Voorjaars-*K.* soms adventief.

KRUISPOLLEN. Drie eilandjes in de Fluessen.

KRUISTOCHT. In M.E. krijgstoht voor het geloof, vooral ter bevrijding van het Heilige Land. Bij de eerste *K.* worden geen deelnemers genoemd. Tijdens de tweede hielpen Fr. kruisvaarders bij de verovering van Lissabon* (1147). Bij de derde namen Friezen deel aan het beleg van Akko (1189-91) en vochten daarna onder Richard Leeuwenhart. In 1197 voeren Friezen onder bisschop Hartwig van Bremen ter kruisvaart.

Als resultaat van de prediking van Olivier* van Keulen verliet in 1217 een vloot van 80 schepen de Lauwers; men overwinterde bij Rome en zeilde toen naar Akko. Vandaar ging het naar Damiate*, wat een mislukking werd. In 1224 verscheen Olivier opnieuw, de paus schreef oproepen aan de Friezen, en 22.5.1227 stak van Borkum een vloot in zee, die veel verliezen leed door een storm. Zij deed mee aan de diplomatieke *K.* van Friedrich II. Ook de steun aan de bisschop tegen de Drenten (1231-33) en aan Willem II van Holland (1248) werd als *K.* beschouwd. Vervolgens riep Louis IX van Frankrijk op voor een *K.*, daarbij wijzende op het Karelsprivilegie (1251). Voor de tweede *K.*, van Louis liepen in 1270 50 koggen uit. Ze bereikten Tunis omstreeks de tijd dat de koning er aan de pest bezweek (25.8.1270). en voeren toen naar Akko. Op de terugweg zijn sommige door de mohammedanen totaal beroofd.

De *K.en* hebben geen merkbare gunstige gevolgen voor Frl. gehad. De Karels legende werd verbreid en het begrip potestaat* ging leven. De met de *K.er*; samenhangende economische expansie van de steden deed Frl. op de achtergrond raken.

Zie: H. Hardenberg, De Nederlanden en de *K.* en (Amsterdam 1941).

KRUISVERENIGINGEN, z
Gezondheidszorg, Groene Kruis.

KRULL, Johannes, Ned. herv. predikant (Nijega, Hemelum Oldeferd, 4.5.1830 Rotterdam 15.1.1910. Bijbels-orthodox, niet confessioneel predikant. Stond van 1853-08 te Oppenhuizen, schreef *Het kerkelijk laar* (1862). Van 1870-93 te Spannum, waar hij een chr. kost- en dagschool voor meisjes oprichtte (1876-1905). Secretaris-penningmeester van de Prov. Ver. van Vrienden* der Waarheid; leidde vele kandidaten voor het proponentsexamen op. Schreef ook: *Catechismus over den troost die in Christus is* (1860. 13 drukken).

Zie: B.W.P.G. V, 280-282 (met bibl.); Wumkes, Paden IV, 631-657.

KRYOTURBATE **VERSCIJNSELEN.**
Verschijnselen, vooral uit Würmijstijd, in bepaalde bodemlagen ontstaan door bevroren en opdooi. Door dit bevroren en opdoeien op een steeds bevroren ondergrond worden bepaalde aardlagen gedrukt en gedraaiden kregen ze een grillig verloop (→ Vlg. Blz.)

KUBAARD (Fr.: *Kubaerd*, werd*-naam, eerste

deel onverklaard). Dorp in Hennaarderadeel (429 inw.). Veeteelt. Ned. herv. en geref. kerk; chr. lagere school. Geboorteplaats van Petronella Moens*.

KUETER, Klaas, violoncellist (Harlingen 2.7.1899-). Leerling van P. J. Dado en Ch. v. Isterdael. Voert sinds 1920 de celli aan in de Fr. symfonie-orkesten. Richtte met Jac. Kueter-Zwager het Leeuwarder 'Collegium* Musicorum' op (1934), 'waarin hij de viola da gamba bespeelt. Het echtpaar vormt samen met St. Kowarski het Fr. pianotrio. Tot 1955 leraar aan de Groninger Stedelijke Muziekschool.

Zie: Orkestnieuws Fr. Orkest (jan. 1955).

KUETER-ZWAGER, Jacoba, pianiste, klavecijniste (Assen 14.10.1899-). Leerling o.m. van P. Frenkel. Als klavecijniste een groot aandeel in Bach-uitvoeringen. z Bachcultuur.

Zie: Orkestnieuws Fr. Orkest (mrt. 1957).

KUFFERATH, Louis, componist, pianist, dirigent (Mühlheim, Duitsland, 10.11.1811 — omgeving Brussel 2.3.1882). Leerling van Fr. Schneider, Dessau. Leider Leeuwarder muziekverenigingen (1836-50). Dirigeerde zangen muziekverenigingen en gaf concerten. Schreef koor-, orkest-, pianowerken, liederen, canons, orgelpreludes.

KUIFEEND (Fr.: *tûfein, kamdûker*). Wintergast. Enkele paartjes broeden in Frl.

KUIFLEEUWERIK (Fr.: *tûfljurk*). Vogel, meer op stationemplacements, buitenwijken enz. dan in het veld.

KUIKEN, Klaas Dirks, kaatser (Sint Jacobi Parochie 28.3.1902-). De 'Kuik' was een der allerbeste kaatsers. Kampioensmedaille Ned. Kaatsbond (1927, '29, '30, '31). Koning P. C. (1925, '26, '32).

Zie: Han Hollander, Hun grootste sportdag (1938).

KUIKHORNE (Fr.: *Kûkherne*, het eerste deel nog niet verklaard; *herne*, hoek). Buurschap O. van Veenwouden op de grens van Dantumadeel en Tietjerksteradeel. Het N. deel behoort bij Zwaagwesteinde. Bij de verbreding van de brug over de Swemmer (1881) werd de 'buorren' (onder Tietjerksteradeel) afgebroken. In de 19de eeuw de woonplaats van de wonderdokter en duivelbanner Grote* Wopke. Vroeger hier veel vertier (vervening, schipperij).

Zie: Hepkema Memories, 366; Leeuw. Cour.(20.5.1947); Repert., 1955 Kuikhornstervaart. Vaarweg tussen Bergumermeer en *K.* Deel van het stroomkanaal naar Dokkumer Nieuwe Zijlen, in beheer bij prov. Diepte 2 m — Z.P.

KUINDER (Fr.: *Tsfonger*, hetzelfde woord, waternaam), a. oud stroompje in het zuidoosten. Vroeger deze naam ook onder Jellum, Idsega, Ysbrechtum, Tjalhuizum en Akkerwoude. z Tjonger.

Zie: Fr. Plaknamen I, 100; Schönfeld, Waternamen, 92-93. b. boezemwaterschap in Oost- en Weststellingwerf (2300 ha). Wil

de natuurlijke afwatering op de *K.* bevorderen. Oppericht in 1947 onder grote tegenstand van vele ingelanden. Werken nog niet uitgevoerd.

KUINRE. Nederzetting en sterkte aan mond van Tjonger en Linde, misschien 1100-1200 door Friezen gesticht. In 1196 door Willem I verwoest, in 1204 aan de bisschop teruggegeven.

Heren van *K.* werden op den duur zelfstandige 'graven', in 1331 beleend met de Hollandse goederen in Oosterzee en met het gerecht in Monniksburen. Ca. 1400 steunde, de Schieringers tegen Albrecht* van Beieren, in 1407 kocht bisschop Friedrich* van Blankenheim de heerlijkheid als uitgangspunt voor optreden tegen Frl.

Zie: Repert., 195; Overijssel, Jaarb. v (1951), 18-27; Versl. Med. V.U.B.O.R. II (1954), 51 e.v.

KUIPER, Jan, onderwijzer (Steenwijk 3.1.1865-Lwd. 26.2.1943). Chr. onderwijzer o.a. te Woudsend, Oosthem, Gauw, hoofd te Schraard (1891-1902), Sint Jacobi Parochie (1902-07) en Lwd. (1930 e.v.). Schrijver van *Gesch. van het godsdienstig en kerkelijk leven van het Ned. volk* (1900) en van *Gesch. van het chr. lager onderwijs in Ned.* (1901). Bekend debater.

KUIPERS (Cooper), **Folkert Harmens**, zakenman-filantroop (Akkrum 23.10.1843—New Rochell, Ver. Staten, 31.12.1904). Vertrok in 1866 naar Amerika, stichtte grote 'stores' te Chicago (1887) en New York. Stichter van Coopersburg te Akkrum (8.5.1901), een tehuis voor 44 ouden van dagen boven 65 jaar, en van een soortgelijk tehuis te Chicago. Lig te Akkrum begraven.

Zie: Leeuw. Cour. (1.5.1926; 4.12.1948; 17.6.1950).

KUIPERIJ. Dingen naar ambten met behulp van steekpenningen e.d. Was in de 17de en 18de eeuw algemeen bij grietmansverkiezingen en predikantsberoepingen*. Er is gedacht, dat het woord van Fr. afkomst was. Bekwaamheid werd niet steeds geteld. 'Regeeringskunst bestond in 't Kuypen, Bestond in Vreeten en in Zuypen' (O.Z. van Haren). Ondanks verschillende pogingen tot reformatie bleef het misbruik bestaan, z Almanak, Ambulatoire ambten, Oligarchie, Reglement reformatoir.

Zie: C. J. Guibal, Democratie en oligarchie (Assen 1934); Leeuw. Cour. (30.5 en 24.12.1951).

KULSDOM, Marinus Evert, medicus (Utrecht 28.11. 1903-). Van 1930-58 huisarts te Lwd., promoveerde 1938 te Utrecht, schreef artikelen over de Fr. medische geschiedenis. Is hoofdgeneeskundige bij de Rijksgeneeskundige dienst te Den Haag.

Zie: Repert., 100.

KULTUERRIED, Fryske (Culturele Raad). Stichting van 1945. Met die van Limburg de oudste prov. Culturele Raad in Nederland. De Fr. *K.* wil de cultuur in Frl. in het algemeen en de Fr. cultuur in het bijzonder in al haar ideële vormen en uitingen bevorderen. Het activeren en coördineren van het

culturele leven staat op de eerste plaats. De aangesloten lichamen zijn autonoom. Alle culturele prov. organisaties zijn bij de Fr. *K.* aangesloten. Plaatselijke organisaties en particulieren kunnen donateur zijn. Er zijn commissies voor toneel, muziek en zang, volksdans, film en foto, regionale omroep, tentoonstellingswezen enz. Secretariaat berust bij het uitvoerend orgaan van de Raad, het Bureau voor Culturele Zaken in Frl. Kantoren in het 'Kunstsintrum* Prinsetún' te Lwd.

Zie: Jaarverslag van de Fr. *K.* over 1955.

KUNST, Jaap, jurist-musicoloog (Groningen 12.8. 1891-). Etnoloog, conservator afd. Volkenkunde Instituut van de Tropen, Amsterdam. Privaatdocent Gem. Univ. Amsterdam. Verzamelde o.a. Ned. Volksliederen.

Wrk.: Noordned. volksliederen en dansen, 3 dln. (1916-18); Het levende lied van Ned. (1946); Terschellinger volksleven (1951); Ethno-Musicology (1955, met bibl.).

KUNST AAN ALLEN. Vereniging, opgericht 1.1.1916 te Lwd., die het begrijpen en genieten van kunst wil bevorderen. Organiseert toneelvoorstellingen. Aantal leden ca. 2000. Een dergelijke vereniging ook te Sneek.

KUNSTMATIGE-

INSEMINATIEVERENIGINGEN. Verenigingen voor de kunstmatige inseminatie van koeien; daartoe in het bezit van een aantal stieren. Frl. had 1956 17 K.I.-verenigingen, welke 8000 leden samen 125000 koeien hielden. Voor algemene belangen zijn de verenigingen georganiseerd in de Bond van K.I.-verenigingen in Frl. Deze bond, aangesloten bij een landelijke federatie van K.I.-verenigingen, heeft 1956 met het Fr. Rundvee Stamboek een spermacentrum opgericht.

KUNSTNIJVERHEID. In Frl. zwak vertegenwoordigde bedrijfsklasse (0,9 pct. van Nederland). In 1950 acht vestigingen met 15 personen. Vooral koper, ijzer en hout worden bewerkt, vaak als nevenbedrijf. In 1957 in Frl. Ca. 15 personen, van wie ca. 7 de *K.* als **hoofdbedrijf uitoefenden**, z Ambachtskunst.

KUNSTSINTRUM

PRINSETÚN

(Kunstcentrum Prinsentuin). In 1954 in de Prinsentuin te Lwd. geopend. Beheer bij de 'Fr. Kultuerried*'. In dit gebouwencomplex: *a.* het museum Pier Pander, gebouwd uit een nagelaten fonds van de beeldhouwer Pier Pander*, *b.* een expositiezaal waar op velerlei gebied het gehele jaar door exposities worden georganiseerd, *c.* een ontvangstzaal voor cultureel geïnteresseerde binnen- en buitenlandse groepen, *d.* gelegenheid voor jonge kunstenaars om op het gebied van muziek, toneel, declamatie enz. op te treden, *e.* ruimte voor winterlezingen, uitgaande van de Fr. Kultuerried of ander culturele organisaties; *f.* een klein restaurant annex milkshakebar. De Prinsentuin zelf wordt in de zomermaanden vaak ingeschakeld

voor culturele activiteiten.

KUPERUS, Jan, kaatser (Marsum 11.2.1875-). Sterk opslager en perkspeler (ca. 1900). Tweemaal koning van de P.C.

KUPERUS, Jan Reinders, zuiveldeskundige (Roordahuizum 14.11.1868-Akkrum 8.10.1904). Directeur Coöp. Zuivelfabriek te Wirdum, Akmarijp en Akkrum. Deed veel voor de afzetverbetering en de technische vooruitgang van het zuivelbedrijf. Medeoprichter en voorzitter van de Frico* van 1898-1904.

Zie: Bolwerk (juli/aug. 1950); Gesch. rundveeslag in Frl. (met goud bekroond antwoord Bumaprijsvraag).

KUPERUS, Reinder, economist (Wirdum 11.6.1896-). Zoon van Jan R. K. Studeerde te Rotterdam, promoveerde 1926 op *De Coöp. Ver.* Sedert 1931 directeur Coöp. Zuivelbank* te Lwd. Is o.a. voorzitter van het Economisch* Technologisch Instituut voor Frl., het Instituut* voor Landbouwcoöperatie, het Landbouw- en Coöp. Centrum 'Oranjewoud*'.
Zie: Leeuw. Cour. (30.3.1949).

KUPERUS, Tjisse, zuiveldeskundige (Roordahuizum 8.2.1866—Arnhem 2.9.1938). Directeur Coöp. Zuivelfabriek te Oosterwolde, Roordahuizum en Grouw. Werkte op het terrein van het landbouwkrediet en de landelijke samenwerking van de coöp. zuivelfabrieken. Medeoprichter en bestuurslid Alg. Ned. Zuivelbond (F.N.Z.) en Bond van Coöp. Zuivelfabrieken in Frl. Voorzitter Frico* (1905-13); directeur Coöp. Zuivelbank* (1913-31).
Wrk.: De taak der besturen van de Coöp. zuivelfabrieken (1915).

KUSTVAART, ook kleine handelsvaart. Vaart met schepen tot 500 brt., die eerst de havens van een zelfde land bediende, maar naderhand ook kusten van andere landen in haar werkgebied opnam.

Door maatregelen in de Franse tijd (Continentaal Stelsel) ging de Fr. zeevaart vrijwel geheel teniet. Gebrek aan energie, het verzanden van verschillende havens en het nogal slappe bewind remden het herstel. Situatie duurde tot na W.O. u. In 1955 verklaarde het Prov. Bestuur 'ieder constructief initiatief' met betrekking tot de K. te willen steunen. Hierdoor en door de bloei van de Groninger K. een belangrijke ommekeer in de algemene mentaliteit. Er werd geld in schepen gestoken; de jeugd begon aan een toekomst als lid van een coasterbemanning te denken. In 1957 had Frl. ca. vijf rederijen, die acht tot tien schepen in de vaart brachten. De Groninger K. - meer dan 300 schepen - heeft vrij veel Fr. personeel. Het aantal Fr. zeelieden zal groeien, want in 1958 zal in Harlingen een K.-school gesticht worden. Testbijeenkomsten wezen uit, dat de aanmeldingen de plaatsingsmogelijkheden (120 leerlingen) te boven gaan.

Het ontstaan van de K. is ook een poging van de binnenscheepvaart* om buitengaats de eigen, slinkende bezigheden aan te vullen. Dit wordt door de regering gestimuleerd (verstrekken van premies, het verlenen van ontheffingen). De coaster is een schip dat, op de grootste typen na, zich zowel in

kanalen als op zee thuis voelt. Dit laatste is ook zijn kracht, want hij brengt de vracht bij de ontvanger 'voor de deur', zonder dat overslag in de havens noodzakelijk is. De coaster gebruikt de Fr. hoofdkanalen veel voor doorvaart van Delfzijl naar Duitsland, België en Holland en voor lossing (Grouw ca. 70, Lwd. ca. 50 coasters per jaar), z Coasterbouw, Scheepvaart.

Zie: Leeuw. Cour. (12.11.1955; 26.8; 1.9; 10 en 28.11.1956).

KUSTVERLICHTING. Onderdeel van de dienst voor het loodswezen. In Frl. omvat zij het lichtschip Terschellingerbank, de vuurtorens op de eilanden, verkenninglichten, lichtopstanden, geleidelichten en lichtboeien.

Het lichtschip Terschellingerbank ligt juist buiten de Terschellinger gronden in een bocht van de mijnenvrije ET-scheepvaartroute op 7,5 zeemijl (ca. 14 km) N.W. van de vuurtoren Brandaris op Terschelling. De vuurtoren van Vlieland, staande op het Vuurboetsduin ten westen van het dorp, heeft een onderbroken (niet-draaiend) licht met van elke vierseconden twee helder. De Brandaris van Terschelling (West) geeft elke vijf seconden een schittering van 0,3 seconde. Ameland (Kollum) heeft een groepsschitterlicht met elke 15 seconden een groep van drie schitteringen. Het groepsschitterlicht van Schiermonnikoog (noordwestpunt) geeft elke 20 seconden een groep van vier schitteringen. Ameland heeft het sterkste licht met 4,4 miljoen kaars en een zichtbaarheid van 20 mijl (ca. 37 km). Dan volgt Terschelling met 3 1/2 miljoen kaars en 19,6 mijl zichtbaarheid; Schiermonnikoogslicht is 1 1/2 miljoen kaars sterk en op 17,9 mijl te zien; Terschellingerbank heeft 800 000 kaars en een zichtbaarheid van 13 mijl en Vlieland heeft niet meer dan 15 000 kaars, maar het licht reikt tot 19,1 mijl.

De Brandaris* op Terschelling is de oudste vuurtoren van Nederland; hij heeft de gehele ontwikkeling van 'vuerhuys' (waarop een open vuur werd gebrand) tot moderne lichttoren meegemaakt. In 1907 werd de Brandaris 'geëlektrificeerd' door middel van een booglamp en in 1920 construeerde Philips in samenwerking met het Proefstation der K. een enorme gloeilamp, waarmee de Brandaris als eerste werd uitgerust. Deze (verbeterde) 'Brandaris-lamp' vindt nu toepassing in bijkans alle vuurtorens langs de Nederlandse kust. z Reddingwezen.

KWABAAL (Fr.: *hwabiel*, *ielkwab*, *snotproask*, *pûdiel*, *pûtiel*). Kabeljauwachtige zoetwatervis, tot 60 cm lang. In de Fr. meren en kanalen veelvuldig, in het zoete water van de eilanden ontbrekend.

KWARTAIR. Tijdsinterval uit de aardgeschiedenis, dat Pleistoceen* en Holoceen* omvat.

KWARTEL. Schaarse broed vogel. Enige jaren talrijker door dat tijdens W.O. II de K. in Z.-Europa niet werd gevangen.

KWARTELKONING (Fr.: *teapert*, *kreaker*, *kreakhintsje*). Zomervogel, leeft in het verborgen

in de hoge vegetatie van lage hooilanden. Wordt schaarser door het vernielen van nesten tijdens de hooioogst.

KWARTETSPEL. Een Fr. *K.*, dat het Fr. greidboerenleven weergeeft, werd 1939 uitgegeven in 23000 exemplaren door 'De Blauwe Seilbokse*'. Tekst van D. H. Kiestra*, foto's van J. D. de Jong*. Deze uitgave werd een groot succes. Het *K.* wordt overal ter wereld waar Friezen wonen, gebruikt. In 1958 kwam een tweede druk uit.

KWARTIER. Tijdens de Republiek een der vier 'standen' (Oostergo, Westergo, Zevenwouden en de steden) van de Statenvergadering. Een *K.* vergaderde voor de zitting van de landdag* apart en bracht later op de vergadering één stem uit.

KWARTIERDROST. Bestuursambtenaar, hoofd van een der kwartieren Heerenveen, Sneek en Lwd. (1807-11). Daarna (tot 1815) sous-préfet.

KWATRIJN. Vierregelig jambisch gedicht met rijmschema aaba (soms abab). Vaak wijsgerige inhoud. In de Fr. literatuur bij vele moderne dichters, o.a. D. Kalma, O. Postma (ook vertalingen naar Boutens), F. Schurer, A. Wadman, G. Jonkman, D. A. Tamminga, I. de Jong (vertaling van Rubaiyat van Omar Khayyam).

Zie: Th. de Vries, Fr. *Stilistyk* (1937), 68; J. H. Brouwer, *De Fr. Fjouwerrigel* (1953); A. Wadman, Fr. *Fersleare* (1953), 71-72.

KWEEKSCHOLEN. Er zijn in Frl. drie rijks- (Lwd., Heerenveen, Drachten) en vier prot. chr. *K.* (Lwd., Sneek, Dokkum en Drachten). Op 1.1.1957 1172 op 1.1.1958 1205 leerlingen (59 pct. jongens). Van het totaal aantal gaat 54 pct. op de prot. chr. scholen. De belangstelling is ver boven het landsgemiddelde. z Schooltypen.

KWEEN. Geslachtloos rund. Vroeger in Frl. vaak vetgemest en dan een bezienswaardigheid. Afgebeeld op schilderijen. Ondernemende lieden gingen met een *K.* op reis langs de kermissen, tot in het buitenland.

KWELDER. In het noorden van Nederland vooral buitendijkse aanwassen met vegetatie van *K.*-gras. Binnendijks is het grond, afgezet in een zout milieu en eenmaal of nog steeds kalkrijk. Een volledig *K.*-profiel heeft van beneden naar boven de volgende opbouw: wadzand, gelaagde zavel, gelaagde klei.

De binnendijkse *K.*-gronden in Frl. worden al naar de maten en diepte van de ontkalking verdeeld in oude en jonge *K.*-gronden. De laatste zijn alle kalkrijk tot in het maaiveld. De zavelige, fijnzandige wallen of ruggen op de *K.*, heten *K.*-wallen. Ze lopen parallel niet de kust en zijn gevormd door de erosieve werking van de zee. *K.*-wallen kunnen tot 1,2 m boven gemiddeld hoog

water reiken. Bij de kunstmatige landaanwinningwerken ontstaan tegenwoordig geen *K.*-wallen. Zuidelijke *K.*-wallen komen voor tussen Lwd.-Stiens-Bolsward en eveneens tussen Berlikum-Boer-Ried-Franeker. Door hun gunstige eigenschappen zijn de *K.*-wallen meestal als bouwland in gebruik.

De laagte tussen de *K.*-wallen in eerste aanleg gevormd door de erosietroggen bij het ontstaan heet *K.*-bekken. Vele *K.*-bekkens in Frl. zijn door latere inbraken van de zee beïnvloed en of nog dieper en breder geërodeerd of door sedimentatie opgevuld. Door de lage ligging en de zwaardere sedimenten worden de *K.*-bekkens vooral als grasland gebruikt. Voorbeelden in Frl. in Het Bildt, de Dongeradelen en Barradeel. → Compendium: Frieslands strijd met het water.

KWELDERFLORA. Langs de Waddenzeekust, de noordkust van het vasteland en vooral de zuidkust der eilanden is een goed ontwikkelde *K.* Sinds de totstandkoming van de Afsluitdijk is er langs de Zuiderzee veel veranderd. Deze flora bestaat uit planten die in het zoute milieu kunnen leven. Op het \Vad waren vroeger uitgestrekte begroeiingen met zeegrassoorten, die ca. 1932 door een ziekte te gronde gingen. Het groot zeegras is nu vrij schaars. Wordt het slik hoger, dan komen er vaak zeekraalvelden en elders zeeasters of Engels slijkgras, dat oorspronkelijk voor de landaanwinning* werd aangeplant. Waar deze soorten leven, gaat de aanslibbing zeer snel. Spoedig zijn er grassen en kan men van een (lage) kwelder spreken. Het voornaamste gras is hier het kweldergras, dat zoet van smaak is, zodat men hier reeds schapen kan weiden.

Daarnaast komen voor rood zwenkgras, schijnspurriesoorten, melkkruid, klein schorrekruid, lepelblad, zeeveegbree, aardbeiklaver, obionesoorten en ronde rus. Op iets zandige plaatsen (randen van slenken) ziet men lamsoor en zeealsem. Op de hogere kwelder is rood zwenkgras het belangrijkste en daarnaast een zilte vorm van fioringras. Engels gras groeit hier soms veel, en ook enkele kweeksoorten. Op open plaatsen veel zilt vlotgras. Verschillende van deze planten staan ook langs het buitentalud der dijken, waar plaatselijk ook de hertschoornveegbree veel voorkomt. Een bijzondere begroeiing is nog te vinden in de vloedmerken, waarin het aanspoelsel o.a. zeeraket en soms de uiterst zeldzame strandbiet en zeldzame meldesoorten voorkomen. Een met de *K.* sterk overeenkomende begroeiing vindt men soms vrij ver binnenslands. Een goed voorbeeld hiervan is het Klaarkampster meertje N. van Rinsumageest (zeeaster, melkkruid en zelfs een uitgesproken zoutplant als de zeekraal).

Zie: Ned. Kruidk. Arch. (1937, 1943); De levende Natuur (1949); Vanellus (1951).

KWIKSTAART. Twee soorten van die vogel algemeen: a. witte *A.* (Fr.: *sweltsjewipsturt*, *boumantsje*, *zwaluwwipstaart*); b. gele *K.* (Fr.: *giel boumantsje*).

KYLSTRA, Hendrik Egberts, declamator (Drachten 19.3.1853-28.9.1929). 'Kinge' of 'Kingkyl', 'de Bouwmeester van het Noorden', werkte een tijdschrift te zamen met S. Molenaar*; later met Alida Ringler, verder alleen.

Zie: Slj. en Rj. (1924), 48.

KYLSTRA, Jacob Kamminga, zilversmid (Drachten 17.1.1805-29.12.1873). Bekend als Fr. spreker op Nutssamenkomsten (1852-68).

Zie: N.B.W. X, 494.

KYLSTRA, Sibillus Catharinus, Ned. herv. predikant (Beers 16.7.1869-1950). Stond te Engelum (1894-97) en Rottevalle (1897-99), richtte in 1900 de Internationale Broederschap te Blaricum mee op, waarin hij vier jaar leefde. Tolstojaan.

Van 1908-13 predikant te Sint Jacobi Parochie. Hij legde daarna het ambt neer en vertrok naar de Ver. Staten (Portland, Oregon). Christen van de daad, die voor de mensen van de 'arme* Fr. heide' werkte, te Sint Jacobi Parochie het eerste vrijzinnig-godsdienstige blad 'De Wekker' stichtte en ijverde voor vrijzinnig-godsdienstige hagepreken. Schreef verschillende brochures.

Zie: Theologisch Ts. XLIII (1911), 216-239; Sannes, Bildt IIIb, 420.